

Fagrapport for kulturminner og kulturmiljø i forbindelse med verneplanarbeidet i Østmarka

Utarbeidet av Byantikvaren i Oslo og Viken fylkeskommune august 2021

Forsidebilde: Foran husmannsstua på Sarabråten 1870. Foto: Ukjent/ Digitalt museum

Innhold

1. Innledning	5
Kulturminner og kulturmiljø - begrepsavklaring.	5
Om fagrapportens rammer	5
2. Geografisk avgrensning	6
3. Kulturminner og kulturmiljø som turmål og som kilde til kunnskap og opplevelser	7
3.1 Kulturminner som egner seg spesielt til formidling i forbindelse med en nasjonalpark i Østmarka	7
4. Forvaltning av kulturminner innenfor verneområdet	10
4.1 Vernestatus og forvaltningsmyndighet	10
4.2 Kulturminner i verneformålet	10
4.3 Utarbeidelse av forvaltningsplan	10
5. Kulturhistorisk bakteppe	12
6. Kunnskapsstatus- kulturminner og kulturmiljø i Østmarka	14
6.1 Arkeologiske kulturminner	14
Et mulighetsbilde – ny informasjon fra arkeologiske undersøkelser	14
Steinalderfunn	14
Fangst- og fiskeanlegg	16
Tufter, rydningsrøyser og dyrkningsspor	17
Gravminner	17
Bygdeborger	17
Jernutvinningsanlegg og kullgroper	18
Båtvrak i markavannene	18
Spor etter tjæreframstilling	19
6.2 Historiske veianlegg og ferdselsårer	19
Gamle Enebakkvei	19
Vinterveien gjennom Østmarka fra Enebakk til Oslo, «Plankeveien».	20
Andre veier og veifar	22
6.3 Husmannsplasser og setre	22
Setre	22
Husmannsplasser	23
6.4 Spor etter skogbruksdrift	26
Losby og Losbymarka	26
Rausjømarka	27

Bygninger i Rausjøgrenda	27
Branntårnet på Kjerringhøgda	29
Fløtningsvirksomhet og sagbruk	29
6.5 Den tidlige industrien.....	31
Kverner og møller	31
Torvuttak	32
Isproduksjon	32
Jølsens Tændstikfabrik.....	33
Kraftproduksjon	33
Drikkevannsforsyning / vannverk.....	34
6.6 Østmarkas historie som friluft- og rekreasjonsområde	34
Sarabråten - hovedstadens første utfartssted	35
Friluftsklubben og den første tilretteleggingen for friluftslivet.....	37
Sports- og foreningshytter	37
Skiløyper	41
Hoppbakker	42
6.7 Andre verdenskrig og motstandsbevegelsen	44
Slipp-plasser.....	44
Koier og skjulesteder	45
Våpenlagre.....	45
Transport- og kureruter.....	46
7. Sammenfatning og konklusjon.....	47
Kilder.....	48

1. Innledning

Kulturminner og kulturmiljø - begrepsavklaring.

Alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø er kulturminner. Noen spor er lett å få øye på, for eksempel bygninger eller monumentale gravminner. Andre kulturminner kan være skjult under markoverflaten eller under vann. Kulturminner kan også være lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Begrepet kulturmiljø brukes der hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.

Om fagrapportens rammer

I forbindelse med Statsforvalteren i Oslo og Vikens arbeid med ny nasjonalpark i Østmarka er Byantikvaren i Oslo og Viken fylkeskommune bedt om å utarbeide en oversikt over kulturminnene innenfor verneområdet, samt foreta en vurdering om hvordan disse best kan ivaretas og sikres for framtida. Dette inkluderer vurderinger knyttet til best mulig skjøtsel av de ulike kulturminnelokalitetene samt avveininger av hvilke kulturminner som kan være særlig godt egnet for formidling mot et større publikum.

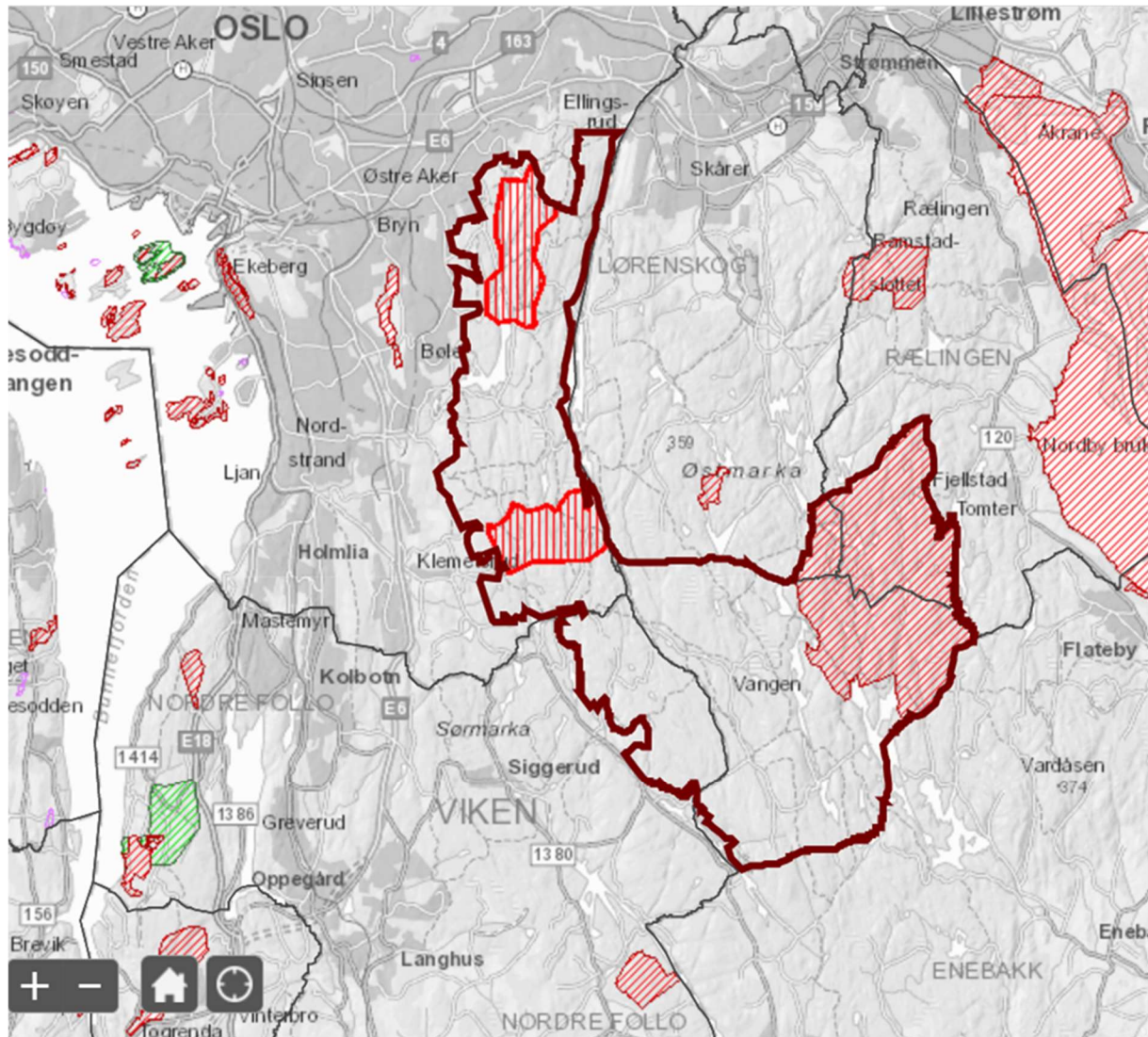
Østmarka er rik på kulturminner fra de eldste periodene i steinalderen og fram til vår tid. Rapporten inneholder en kort overordnet beskrivelse av Østmarkas kulturhistoriske bruk, samt en oversikt over kunnskapsstatus for de ulike kulturminnekategoriene. Det er videre lagt vekt på hva som er særegent og viktig å fokusere på dersom kulturminner skal være en del av formålet med vernet.

Rapporten er utarbeidet av Silje Hauge og Thomas Overvaag Lie fra Byantikvaren i Oslo, og Sissel M. Riibe, Marianne Johansson og Geir Strandberg Sjørgård fra Viken fylkeskommune. Tidlig i prosessen ble det sendt ut brev til ulike aktører og organisasjoner med forespørsel om innspill om kulturminner som burde inkluderes i arbeidet. Vi mottok innspill fra DNT og samt en fylldig rapport (*Kulturminner i Østmarka nasjonalpark*) utarbeidet av Lars Rogstad fra Sarabråtens venner, Bjarne Røsjø fra Østmarkas Venner, Knut Helge Midtbø fra Østensjø Historielag og Even Saugstad fra Sarabråtens venner/ Frie Fuglers forlag. Vi har lent oss tungt på innspillene i denne rapporten, og i enkelte avsnitt har vi hentet en del tekst fra samme rapport. Vi har også brukt en god del bilder som er oversendt oss for bruk i rapporten fra Østmarkas venner. Rammene for arbeidet tillot ikke nye kartlegginger eller registreringer i felt, og oversikten inkluderer derfor kun kulturminner som allerede er registrert eller kjent. Kildene som er brukt omfatter blant annet våre egne arkiver, SEFRAK-registreringer og arkeologiske rapporter.

Kulturminnene som omfattes av dagens kunnskapsstatus er, som del av prosjektet, kartfestet og lagt inn i Riksantikvarens database Askeladden, med en kort beskrivelse. Kartfestingene og beskrivelsene er tilgjengelig for alle gjennom «Kulturminnesøk». Det var ikke rom for kontrollregistreringer eller helt nøyaktig kartfesting med innmålingsutstyr ute i felt innenfor prosjektets rammer. Det vil derfor kunne være enkelte avvik mellom kartfestingene og nøyaktig posisjon i terrenget.

2. Geografisk avgrensning

Det er tatt utgangspunkt i Statsforvalterens avgrensning av utredningsområde, slik det forelå ved oppstartsmelding for verneprosess. Ettersom avgrensningen ikke er endelig satt er det imidlertid tatt med helhetlige kulturmiljøer som til dels ligger i randsonen eller utenfor der det har vært naturlig.

Kartavgrensning fra oppstartsmelding, Statsforvalteren

3. Kulturminner og kulturmiljø som turmål og som kilde til kunnskap og opplevelser

Spor etter tidligere menneskelig aktivitet tilfører tidsdybde i landskapet og en ekstra dimensjon til opplevelsene i verneområder. Det er viktig å ivareta kulturarven både i områdeforvaltningen knyttet til verneområdene, og i formidlingen av områdenes verdier til allmennheten. Opplevelsen av og interessen for kulturminner i verneområder bør vektlegges i .

Mange kulturminner i Østmarka egner seg godt til formidling. Ved å skilte dem og merke turløyper som går forbi eller til kulturminner kan de være med på å skape engasjement og gode opplevelser. Det er viktig i størst mulig grad å samkjøre informasjon og skilting for ulike tiltak i Østmarka, for å sikre et ryddig uttrykk og godt tilgjengelig informasjon for publikum.

Byantikvaren og fylkeskommunen kan være rådgivende og komme med faglige innspill når det skal lages skilt med informasjon om kulturminner, både generelt om tidsperioder og enkelte kulturminner.

3.1 Kulturminner som egner seg spesielt til formidling i forbindelse med en nasjonalpark i Østmarka

En nasjonalparkstatus kan føre med seg økt bruk av Østmarka, og med det følger både utfordringer og muligheter. På den ene siden er det en mulighet til å øke den generelle bevisstheten for natur- og kulturminneverdiene i marka. På den andre siden vil økt bruk også medføre en større risiko for slitasje og skade både på naturen og kulturmiljøene. Det er derfor viktig at besøksforvaltningen tar hensyn til dette, og styrer aktiviteten til områder som er mindre sårbare for økt tråkk og bruk.

Et besøkssenter eller formidlingssenter bør eventuelt plasseres ved det som allerede er mye brukte innfallsporter til marka. På Oslosiden vil dette være Nøklevann/ Rustadsaga, Ulsrudvannet, Lutvann og Grønmo. I Viken er tilsvarende innfallsporter Sandbakken, Krokhol, Bysetermåsan, Durud, og andre P-plasser ved utfartssteder i Rælingen og Losby.

Fra innfallsporten Rustadsaga ved Nøklevann er det mulighet for å skilte og legge til rette for en historisk vandrerute langs Gamle Enebakkvei/ Plankeveien. Veifaret har stedvis preg av hulvei, og gravminner langs Gamle Enebakkvei utenfor utredningsområdet indikerer bruk tilbake til jernalder. Langs Plankeveien kan historien om skogbruket og tømmerøkonomien fortelles.

Langs Nøklevann ligger også andre kulturminner som er godt egnet for formidling, som ruinen på Sarabråten. Ved Rustadsaga ligger flere verneverdige bygninger, deriblant Sagstua og bygningene på plassen Løkken. Arkeologiske kulturminner på Stallerudåsen (fangstanlegg) ligger også like ved, og kan formidles med informasjonsskilt langs veien. Disse kulturminnene ligger imidlertid inne i et område som er mindre brukt i dag, og det bør derfor ikke legges til rette for en opparbeidet tursti inn til fangstgropene.

Fangstgrop på Stallerudåsen. Foto: Byantikvaren i Oslo

Demningsanleggene ved Skjelbreia og ved utløpet av Mosjøen ligger også langs Plankeveien, og er spennende turmål for de som ønsker en litt lengre tur. Disse anleggene bør skjøttes og vedlikeholdes, og kan også tilrettelegges for formidling av fløtningshistorien i marka.

Fra Grønmo er blant annet Dølerud og hoppbakken rett ved lett tilgjengelig. Husmannsplassen Dølerud ble sannsynligvis ryddet på 1800-tallet, og er en DNT-hytte i dag. Plassen egner seg fint som del av en historisk rute inn mot serveringsstedet Sandbakken, som også opprinnelig er en husmannsplass. Langs stien til Dølerud er det en kullgrop fra jernalder, som kan formidles f.eks. ved skilting.

DNT Oslo og omegn driver også to andre turisthytter innenfor utredningsområdet, Bøvelstad og Øvresaga i Rausjøgrenda. I tillegg ligger Røyrvannskoia rett vest for Østmarka naturreservat, utenfor nasjonalparkområdet. Alle disse hyttene har en historie som strekker seg lenger bak i tid enn turisthyttebruken. Særlig kan Øvresaga trekkes fram som kulturhistorisk turmål. Hytta ligger tett på bygninger, ruiner og andre kulturminner etter det tidligere industrisamfunnet i Rausjøgrenda. Plassen ble bygd ca. 1830 og tilhørte Rausjøbruket.

For de som ønsker å oppleve Østmarka gjennom mer enn en dagstur har Flyktningeruta stort potensial. Turen har status om historisk vandrerute i dag. Langs ruta kan man oppleve Milorghula og flere andre viktige steder som forteller om motstandsbevegelsen under 2. verdenskrig. Bøvelstad er en tidligere husmannsplass som ble DNT-hytte i 2011, og er en viktig stopp og hoved-overnattingssted for turgåere på Flyktningeruta på strekningen Skullerud – Øyeren. Bøvelstad har en rik historie, og stedet hadde fastboende helt frem til 1950-tallet.

Flere av serveringsstedene i marka ligger i verneverdige bygninger med en historie som er verd å formidle. Vangen, Skjelbreia og Sandbakken er alle tidligere husmannsplasser som er gjort om til skistuer/ serveringssteder.

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek

Fra Sandbakken serveringssted 1978. Foto: Ukjent/ Digitalt Museum

4. Forvaltning av kulturminner innenfor verneområdet

4.1 Vernestatus og forvaltningsmyndighet

Kulturminnene og kulturmiljøene innenfor verneområdet har ulike vernestatus. Alle kulturminner fra før år 1537 (reformasjonsåret) er automatisk fredet. Det samme gjelder erklærte stående byggverk fra 1537 til 1649. Automatisk freda kulturminner har en sikringssone på 5 meter rundt kulturminnet, dersom det ikke er vedtatt en særskilt sikringssone. I tillegg har skipsfunn som er eldre enn 100 år med utstyr, last eller tilbehør et automatisk vern. Automatisk fredete og vedtaksfredete kulturminner omfattes av kulturminnelovens bestemmelser. Det er imidlertid også mange verneverdige kulturminner i Østmarka som per i dag ikke har et formelt juridisk vern. Dette inkluderer blant annet kommunalt listeførte kulturminner på Byantikvarens Gule liste, SEFRAK-registrerte bygg og andre typer kulturminner. Også kulturminner uten formell vernestatus bør sikres beskyttelse innenfor verneområdet i Østmarka.

Viken fylkeskommune og Byantikvaren i Oslo er regional kulturmiljøforvaltning og har ansvaret for å forvalte kulturmiljø av nasjonal og regional verdi i sine fylker. Regional kulturmiljøforvaltning har ulike roller knyttet til kulturmiljøfeltet, som vedtaksmyndighet, planmyndighet og regional utviklingsaktør. Med regionreformen, som trådte i kraft 1. januar 2020, har fylkeskommunene fått førstelinjeansvar for flere kulturminner og kulturmiljøer; forvaltning av de fleste automatisk fredete kulturminnene, skipsfunn, fartøyer med status som fredete eller vernete, de fleste forskriftsfredete eiendommene, flere tekniske og industrielle anlegg og de ikke-kirkelige middelalderbygningene.

Kommunene har gjennom den langsiktige arealplanleggingen og byggesaksbehandling et betydelig ansvar for å sikre at kulturmiljø ivaretas. Dette innebærer også et stort ansvar for å ivareta og legge til rette for bruk av kulturmiljø i areal- og samfunnsplanleggingen, med Plan- og bygningsloven som det viktigste juridiske virkemiddelet.

4.2 Kulturminner i verneformålet

Østmarka er ikke primært urørt natur, men påvirket av menneskenes bruk av utmarksressurser, skogbruk, setring og friluftsmål over lang tid. Østmarka inneholder et mangfold av kulturminner, kulturmiljøer og kulturpåvirkte landskap.

Ivaretagelsen av kulturminnene og kulturmiljøene i Østmarka bør derfor komme klart fram av verneformålet og forskriftene for nasjonalparken. Dette gjelder både de arkeologiske kulturminnene, kulturminner knyttet til husmannsvesenet, setring og skogsdrift og de senere århundrenes bruk av Østmarka til rekreasjon og friluftsmål. Det er spesielt viktig å sikre en forsvarlig skjøtsel og bruk av kulturminnene, samt sikre at hensynet til kulturverdiene blir vektlagt ved eventuell tilbakeføring til natur.

4.3 Utarbeidelse av forvaltningsplan

Som del av arbeidet med nasjonalpark Østmarka bør det utarbeides en forvaltningsplan som inneholder klare retningslinjer om forvaltningen av kulturminner innenfor verneområdet.

Forvaltningsplanen bør gi klare retningslinjer for:

- Freda kulturminner som finnes innenfor verneområdet
- Verneverdige kulturminner som finnes innenfor verneområdet

- I hvilke områder eller kulturminnetyper det er behov for å heve kunnskapsnivået om gjennom registreringer og verdivurderinger.
- Hvilke saker som skal til regional kulturminneforvaltning for uttalelse
- Tradisjonell byggeskikk bør være retningsgivende for endringer på verneverdige bygninger
- Samarbeid om eventuell bestillingsdialog med SNO i forbindelse med tilsyn, veiledning og informasjon, skjøtsel, registrering og dokumentasjon i verneområdet.
- Hvilke rutiner man bør ha i forbindelse med skjøtselstiltak (hvem bør involveres m.m.)
- Klargjøring av forskriftens bestemmelser, eksempelvis hva innebærer begrepene; istandsetting, vedlikehold og ulike former for skjøtsel.
- Samarbeid om formidlingen av kulturminner innenfor verneområdet.

I videre arbeid med forvaltningsplanen bør også følgende problemstillinger tas med:

- Rydding av vegetasjon i utvalgte områder
- Setertufter som gror igjen
- Gamle veifar som gror igjen
- Steinmurer som raser ut
- Bygninger som trenger vedlikehold
- Skjøtte kulturlandskap ved Dølerud, Sarabråten og i Rausjømarka og andre plasser.
- Skjøtsel og tilrettelegging av arkeologiske kulturminner
- Ivaretagelse av uregistrerte automatisk fredete kulturminner.

Skjøtsel av kulturlandskapet ved Bøvelstad i regi av Østmarkas venner. Foto: Even Saugstad

5. Kulturhistorisk bakteppe

Østmarka inneholder en lang rekke spor etter tidligere tiders bruk. Her kan den skarpøyde vandrer oppdage rester og minner etter bosetting, setring, ferdsel og transport, samt hogst, fløting og sagbruksvirksomhet. Kulturminnene i Østmarka synliggjør menneskenes tilstedeværelse gjennom tidene. Dette er områder som i dag er mest kjent for sine naturverdier, og som brukes til rekreasjon og landskapsopplevelser. Men i tidligere tider ga Østmarka livsgrunnlag og livberging – fra de første fangstfolkene i eldre steinalder til våre nære forfedre. De brukte skogen og utmarka i det ekstensive «mangesysleriet» som kjennetegnet primærnæringene i Norge helt fram til tidlig 1900-tall.

Før reformasjonen var mye av Østmarka sannsynligvis allmenning. Dette var områder utenfor de etablerte gårdene, som ble brukt i fellesskap til beite, setre, jakt, fiske og uttak av trevirke. Det har i mindre grad vært tradisjonelle gårder i Østmarka eid av bønder i slekt etter slekt. Etter reformasjonen ble Østmarka-området underlagt kongen som krongods. På 1500- og 1600-tallet vokste det fram nye næringer som var avhengige av skog. Skogen ga tømmer til sagbrukene og trekull til verkene, og skoglandskapet ble mer intensivt utnyttet. Utnyttingen av skogressursene ble en viktig næring for store deler av befolkningen på Østlandet. Skogene i Vest-Europa var uthugget, og det ble stor etterspørsel etter norsk trelast. De mange vassdragene muliggjorde tidlig industrivirksomhet. Tømmeret ble fraktet fra skogen med hest og slede og fløtet på elver og vann. Det ble etablert sagbruksvirksomhet langs elver og bekker. Trelast ble Norges viktigste eksportvare, og var derfor viktig for både bønder og andre skogeiere. Driften ga grunnlag for permanent bosetting i skogen, som leilendingsbruk og husmannsplasser under store skogeiere.

Gjennom kjøpstadprivilegiene av 1662 og sagsbruksprivilegiene i 1688 ga myndighetene rike Christiania-borgere enerett til å drive næringer. Skogeiendommer ble samlet på få hender hos grossererne i hovedstaden. I Østmarka var de største skogeiendommene Losby gods i Lørenskog og Rausjø skog i Enebakk. Fra andre halvdel av 1700-tallet eide familien Cudrio på Losby begge disse eiendommene og i tillegg Krokholmarka og flere andre. Cudrio eide med dette nesten hele Østmarka. På slutten av 1600-tallet ble Flatebygodset i Enebakk bygd opp som en stor virksomhet basert på sagbruksdriften. Andre store skogeiendommer har tilhørt Ekeberg og Børter i Enebakk, samt Heftye-familiens eiendom ved Nøkklevann i Aker. Den siste ble senere kjøpt av Aker herred, som i 1948 ble en del av Oslo kommune.

I 1907 ble Rausjø solgt til selskapet And. H. Kiær & Co, som i mange år var Norges ledende trelastbedrift. I 1965 solgte Kiær-selskapet Rausjø-eiendommen til Oslo kommune ved Skogvesenet for 7 millioner kroner. Dette markerte slutten på et privat eierskap som hadde vart i 302 år.

I Follo begynte Kråkstad/Ski herred fra 1912 å kjøpe gårder med skog i blant annet Østmarka, og disse inngår nå i Nordre Follo kommuneskoger.

Bruken av utmarksressursene i Østmarka i nyere tid nådde et høydepunkt på slutten av 1800- og tidlig 1900-tall. Et høyt folketall i bygdene rundt Østmarka førte til en intens utnytting av arealene, før utvandring og urbanisering lettet på trykket. Et godt eksempel på dette er den omfattende aktiviteten i Rausjøgrenda, samt seterdrift og beiting i utmarka fra Lørenskog-, Rælingen- og Enebakk-sida.

De fleste bevarte kulturminnene vi kan se i Østmarka i dag er spor etter husmannsplasser, skogbruk, sagbruk og fløting fra midten av 1600-tallet og framover til vår tid. Særlig skogsdriften satte tallrike og omfattende spor etter seg.

I dag er Østmarka et viktig område for friluftsliv og rekreasjon. I løpet av 1800-tallet vokste det frem et nytt syn på naturen som var inspirert av romantikken. Naturen ble ikke lenger bare vurdert ut i fra

nytteverdi, men den var noe opprinnelig og naturlig og representerte frihet og noe opphøyet. Hovedstadens borgerskap tok i bruk de nærliggende skogområdene til friluftsliv og turgåing. En av Kristianias ledende forretningsmenn, Thomas J. Heftye spilte en viktig rolle i framveksten av friluftslivet i Norge. Han kjøpte Sarabråten ved Nøkle vann med omkringliggende skogeiendommer for å sikre naturområder for allmuen. Han var initiativtaker til etableringen av Den Norske Turistforening (DNT) som ble stiftet 21. januar 1868, og Heftye ble DNTs første formann.

I tiden rundt forrige århundreskiftet og utover på 1900-tallet økte turaktiviteten også blant andre samfunnsgrupper som følge av en mer regulert arbeidshverdag. Friluftsklubben startet merking og rydding av stiene i den vestlige og Oslo-nære delen av marka, og mange av plassene innover i skogen tilbød servering på kjøkken og kammers. DNT Oslo og omegn driver i dag fire turisthytter i Østmarka og merker stier og turveier med kulturminneverdi. Også i kommuneskogene er friluftsliv og verneinteresser blitt et bærende grunnlag i forvaltningen.

Foto: Mørk, Viktor A.

Oslo Museum

Gullsmeden mellom 1920 og 1930. Foto: V.A. Mørk / Digitalt museum

6. Kunnskapsstatus- kulturminner og kulturmiljø i Østmarka

Under følger en tematisk gjennomgang av kulturminner i Østmarka, primært innenfor utredningsområdet. Vi har valgt å dele kulturminnene inn i hovedkategoriene arkeologiske kulturminner, historiske veifar og ferdselsårer, husmannsplasser og setre, spor etter skogsbruksdrift, den tidlige industrien, Østmarka som rekreasjon- og friluftsområde og kulturminner fra 2.verdenskrig. Under hovedkategoriene vil det være flere undertema. Gjennomgangen er basert på hvilke kulturminner som er kjent og registrert i tilgjengelige kilder, og det vil derfor ikke nødvendigvis være en uttømmende og fullstendig oversikt over kulturminnene som finnes innenfor verneområdet.

6.1 Arkeologiske kulturminner

Et mulighetsbilde – ny informasjon fra arkeologiske undersøkelser

Siden det sjelden gjennomføres søknadspålagt tiltak i Østmarka, er det nesten ikke foretatt arkeologiske registreringer innenfor utredningsområdet. Dette gjør at kunnskapen om automatisk fredete kulturminner i Østmarka er svært mangelfull. De få funnene som er gjort er gjerne resultat av tilfeldige løsfunn som viser at sannsynligheten er stor for at det innenfor området er arkeologiske lokaliteter som ikke er kjent eller kartlagt per i dag. For å øke kunnskapen om Østmarka og for å få kartlagt flere kulturminner kan det gjennomføres arkeologiske registreringer av utvalgte områder. Byantikvaren og fylkeskommunen kan utføre slike registreringer i Østmarka på bestilling. En slik registrering kan gjennomføres som en ren overflaterregistrering, eller med gravende metoder som kan være mer tidkrevende. Metode, omfang og budsjett avtales på forhånd..

Erfaringsmessig får vi mye ny informasjon ved en ren overflaterregistrering som fokuserer på synlige kulturminner innenfor et mindre område. Ofte brukes tilgjengelige LIDAR-data (laserscanning av landskapet som resulterer i en terrengmodell) som utgangspunkt for prioriteringer i felt. Overflaterregistrering kan derfor være en fin måte å få bedre oversikt over utvalgte områder og få «nye» kulturminner som kan løftes fram i markedsføringen av nasjonalparken. For små områder kan registreringen gjennomføres på noen dager. Dersom det er ønskelig, kan man enkelte steder vurdere å gjennomføre arkeologiske undersøkelser med gravende metoder for ytterligere informasjon.

Etttersom det er såpass store kunnskapshull om arkeologiske kulturminner innenfor utredningsområdet har vi valgt å til en viss grad inkludere funn fra nærliggende området i kunnskapsstatus for å illustrere funnpotensialet innenfor verneområdet.

Steinalderfunn

Steinalderhistorien i Østmarka går ca. 11 000 år tilbake i tid, da den eldste bosetningen i Norge bosatte seg langs kysten under og rett etter siste istid. Senere brukte en etablert steinalderbefolkning også innlandet og ressursene der. Mot slutten av steinalderen endret jordbruk og husdyrholdlivsgrunnlaget til menneskene og dermed også bruken av det landskapet.. Det er gjennomført få arkeologiske registreringer i Østmarka, og vår spesifikke kunnskap om steinaldermenneskenes bruk av utredningsområdet er derfor mager- flere undersøkelser må til. Allikevel er det kjent enkelte spennende steinalderfunn både i utredningsområdet for nasjonalpark og i nærliggende områder.

Rett utenfor nasjonalparkområdet, ved Elgsrud på Stensrudåsen i Oslo det funnet to boplasser datert til tiden rett etter siste istid (ca 11 000 år siden), og dette er dermed en av de eldste boplassene vi kjenner til i Norge (Storrusten 2013). Det ble funnet nærmere 10 000 gjenstandsfunn av ulikt steinmateriale på Elgsrud, i tillegg til andre bosetningsspor. Litt lengre sør, ved Durud i Enebakk og på gården Stunner i Nordre Follo kommune, også funnet relativt samtidige boplasser. På denne tiden var deler av Østmarka et større, åpent og kjølig skjærgårdslandskap med rike ressurser av storvilt som sel og reinsdyr, men også store marine ressurser i havet som fisk og skjell. Menneskene utnyttet ressursene i et stort område og forflyttet seg ofte mellom øyene i et landskap som raskt utvidet seg etter hvert som isen trakk seg tilbake.

Flintfunn fra Elgsrud. Foto: Byantikvaren

Etter at innlandsisen trakk seg tilbake og ikke tynget ned landjorda, steg denne raskt opp av havet og endret landskapet menneskene livnærte seg av. Fra for ca 10 000 år siden var arealene innenfor utredningsområdet å regne som innland. De fleste sporene etter datidens befolkning er fortsatt lokalisert ved datidens kyst, men ettersom klimaet ble langt mildere ser man at ressursgrunnlaget utvidet seg med flere dyrearter og at men også tok innlandet i bruk. På Østlandet er det kjent en god del steinalderfunn ved elver, vann og innsjøer, og skogsområder med små vann. Dette viser at innlandsressurser som skinn, pels, bein, gevir, trevirke og dyresener fra rein og elg ble utnyttet, både som mat og blant annet for å lage telt, klær, fiskekroker, fiskesnøre, skaft til piler og økser og mye mer. Hjortedyrene kan ha hatt sine hovedområder i skogene som vokste frem i innlandet, og dermed bidratt til at dette ble viktige ressursområder. Det er gjort enkelte funn av som kan gi en indikasjon på innlandsbruk i steinalder innenfor utredningsområdet. På en odde i Nordre Krokvann i Rælingen er det funnet en samling flintavslag fra steinalder. Rett sør for Ulsrudvannet i Oslo er det gjort tilsvarende funn. *Avslag* er avfall fra redskapsproduksjon, så selv om vi ikke har gjenstandene som ble produsert her, tegner det et bilde av at noen en gang i steinalderen hadde behov for å produsere redskaper i flint innenfor det foreslåtte nasjonalparkområdet. På Raudmyr i Oslo er det i tillegg funnet en flekke og

en brent kjerne av flint. Funnene er datert til eldre steinalder. Flintflekker er halvferdige, lange, flintstykker som folk brukte til å lage redskaper. De kunne for eksempel lage kniver, skrapere, bor og pilspisser. En kjerne er det som er igjen etter flekkeproduksjon. Når produksjonen ble igangsatt tok man en flintknoll og kappet vekk skorpen på utsiden, deretter kunne man produsere flekker ved å slå på den flate enden av kjernen.

Bosetningsfunn fra steinalder er en sårbar kulturminnetype, for eksempel vil bruk av større skogsmaskiner kunne grave seg ned i funnførende lag og dermed ødelegge dem. Et sterkere vern av Østmarka vil samtidig bidra til å ta vare på disse kulturminnene og kunnskapsgrunnet man kan hente ut fra dem om den tidlige bosetningen i Norge.

Steinalderregistrering i Østmarka. Foto: Byantikvaren

Fangst- og fiskeanlegg

Innenfor utredningsområdet er det kjent flere store fangstgroper. På Stallerudåsen ligger gropene i et system på rekke. Slike fangstgroper er gjerne beregnet på elgjakt, og da de var i bruk hadde de gjerne en innvendig kassekonstruksjon av tre for å gjøre det vanskeligere å komme opp av gropa. Slike fangstgroper kan ofte dateres ved hjelp av organisk materiale i gropa. Fangstgroper dateres ofte til perioden mellom år 0 og fram til middelalderens slutt, men enkelte steder var denne fangstmetoden i bruk opp til 16-1700-tallet.

Ved registreringer i forbindelse med nedtapning av Nøkle vann ble det registrert rester etter kattiser (fiskesystem). Fiskeanlegget ble ikke datert (Ahrens et al. 2016). Slike fiskeanlegg kan være svært

gamle, men i dette tilfellet er det kanskje mest sannsynlig å se funnet i sammenheng med husmannsplassen like ved som heter nettopp Kattisa. Kattise er et finsk lånord, og kanskje kan stedsnavnet og fiskemetoden ha sammenheng med skogfinsk innvandring til stedet på 1600-tallet.

Tufter, rydningsrøyser og dyrkningsspor

Flere av plassene i marka bærer preg av rydning og dyrking langt tilbake i tid. Tiden frem til midten av 1200-tallet var preget av sterk vekst i bosetningen, særlig på Østlandet. Også mindre optimale plasser ble ryddet og bebodd i denne perioden, for siden å bli forlatt som resultat av Svartedauden på 1300-tallet. En del av disse gårdene og plassene ble liggende øde helt opp til moderne tid. Spor etter eldre bosetning og dyrkning i det som er utmark i dag er derfor ikke uvanlig, og det er registrert rydningsrøyser og tufter flere steder i Østmarka- blant annet på Losby og Nordre og Søndre Skytten.

Gravminner

I Osloomarka er det kjent flere gravrøyser fra bronsealder og jernalder. Disse ligger gjerne langs ferdselsårer og på høydedrag i terrenget. Det er per i dag ikke registrert gravminner innenfor utredningsområdet, med et mulig unntak av bautaen på Spinneren. Denne er tolket som et mulig gravminne, men det er kanskje en mer sannsynlig tolkning at bautaen representerer en minnestein eller grensestein fra historisk tid. I nærliggende områder er det kjent flere gravrøyser langs oldtidsveien på Grønliåsen i Sørmarka.

Bygdeborger

Bygdeborger er forsvarsanlegg som ligger på høyder eller koller og fremstår i dag som mer eller mindre tydelig oppbygde tørrmurer av stein. Borgene er typisk anlagt på små og bratte fjelltopper som er utilgjengelige fra flere kanter. Murene var sannsynligvis opprinnelig forsterket med trepalisader. Nær utredningsområdet på Skullerud er det registrert en bygdeborg på toppen av en høyde mellom Bakkeløkka og Smedåsen. Borgen på Skullerud er lagt inntil en ca 3 meter høy knaus som danner et brystvern, og avgrenses av bratt fallende terreng mot vest og øst. Mot sør er det bevart en tydelig mur som går i en bue. Muren er delvis utrast enkelte steder, og rundt 20 meter lang.

Det er også registrert flere bygdeborger sør for utredningsområdet i Enebakk, på Slottsåsen, Slossåsen og på Festningsåsen. Borgen på Slottsåsen består av et indre høytliggende område på kronen av berget og et ytre lavereliggende. Begge områdene er befestet med murer som er bygd av små og mellomstore bruddstein. Borgen på Festningsåsen ligger på en kolle som faller bratt av mot sør og øst. På de øvrige sidene er hellingen slakere og befestet med murer bygget av bruddstein. Borgen på Slossåsen ligger på en kolle som faller stupbratt av mot vest og øst og noe slakere mot sør og nord. Muren er bygd av mellomstor og stor bruddstein med enkelte blokker. Den er mye sammenrast, men steinene ser ikke ut til å være rast mye ned fra borgkanten.

Det finnes flere teorier om hva bygdeborgene ble brukt til. De kan tolkes som tilfluktssteder i urolige tider, eller de kan forstås som vaktposter langs viktige ferdselsårer. Borgene kan også sees i sammenheng med fremveksten av politiske sentra med behov for forsvarssystem, eller de kan tolkes motsatt, som angrepsposter for grupper som plyndret områdene rundt.

Bygdeborgene dateres ofte til siste del av eldre jernalder, og den politisk ustabile perioden romertid - folkevandringstid. Enkelte av disse anleggene kan imidlertid dateres til bronsealder eller middelalder, og kan ha hatt lange bruksperioder.

Jernutvinningsanlegg og kullgroper

Hjemlig produksjon av jern fra myrmalm ble etterhvert utbredt i Norge, og i Osloomarka er det flere spor etter denne jernproduksjonen- særlig i form av kullgroper. Her produserte man kull til bruk i jernframstilling og smiing. Slike kullgroper blant annet påvist ved Dølerud (Sørgård 2015) og Lutvann.

De første sporene etter jernproduksjon i Norge er fra ca. 300–400 f.Kr. Funnene viser at noen behersket teknologien på den tiden, men jern ble bare produsert i liten skala i noe som kan ha vært små gropovner. De tidligste sjaktovnene besto av en rund eller oval pipe av leire bygd over ei stor hellelagt grop i bakken. I denne gropa samlet både jern og slagget seg. I pipa ble det lagt lag på lag med ved/trekull og malm, og ovnen måtte stadig mates med mer. Jern har høyere smeltetemperatur enn de fleste andre stoffene i slagget. Derfor smelter slagget først og blir tyntflytende, mens jernet blir seigt og klumpete og samler seg i bunnen av ovnen.

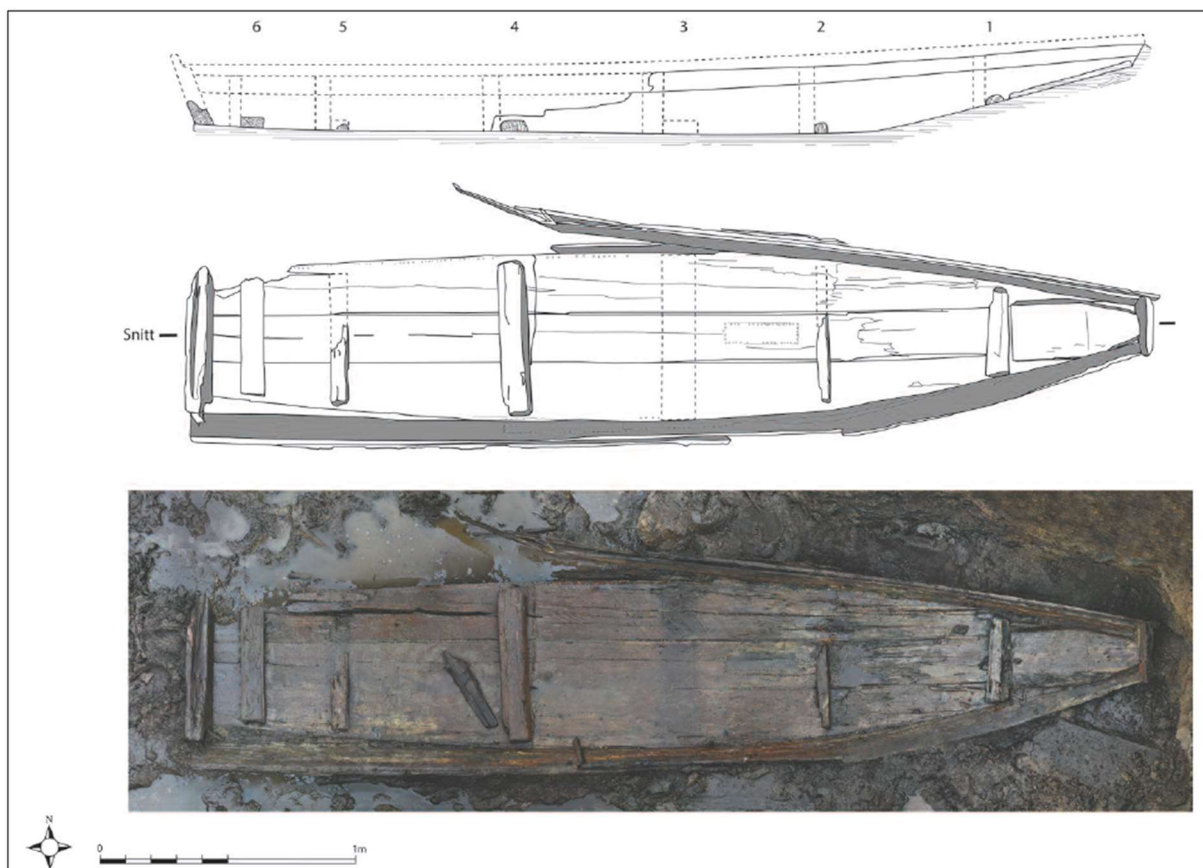
Jernutvinningen ble mer intensiv mot slutten av vikingtiden. Tonnevis av jern ble fremstilt fra myrmalm. Plasseringen av anlegg langs gamle veifar over Filefjell tyder på at jern fra Østlandet ble fraktet over fjellet til Vestlandet. Norsk jern er også funnet i Danmark, og det er sannsynlig at jernet var en viktig eksportvare. Virksomheten ble enda mer omfattende og fikk nærmest et industrielt preg i høymiddelalderen.

Å utvinne jern fra myrmalm er ressurskrevende. Det krever tilgang på mange mennesker, det trengs mye arbeidskraft for å hogge nok ved som siden skal omdannes til trekull i kullgroper. Det samme gjelder arbeidet med å grave ut selve myrmalmen. Utvinning av lokale jernforekomster krever også kunnskap, både om hvor malmen kan finnes, og hvordan den skal behandles. Myrmalmen skal tørkes og røstes (brennes) før malmen sendes videre i prosessen til jernvinningsanlegget.

Båtvrak i markavannene

Skippsfunn (sunkne båter, skipsskrog, tilbehør, last og annet som har vært om bord) eldre enn 100 år er vernet etter kulturminneloven § 14. Det er potensial for funn av flere slike båtvrak i vannene innenfor nasjonalparkområdet.

I forbindelse med nedtapping ble det i 2016 registrert deler av tre småbåtvrak langs sørbredden til Nøklevann. Et av båtfunnene ble lokalisert ca. 400 m øst for demningen ved Rustadsaga, og er en klinkbygget båt. Spikerne som er brukt i båten er firkantete og har runde plater, noe som kan indikere en datering til tidlig 1900-tall. Kjølen var forbundet med skrålask til forstevn, noe er typisk for båter produsert i Hardanger. Det ble også observert noen båtdeler mellom Kattisa og Bremsrud ute i vannet. Ved båtdelene står også minst en pele loddrett i vannet. Formen på det ene bandet som ble funnet tyder på at båten kan ha vært flatbunnet. Det tredje båtfunnet er en pram som ble avdekket og dokumentert i juni 2016 av Norsk maritimt museum (Ahrens 2017). Den ble ikke berget og ligger fortsatt på funnstedet nedenfor Nedre Bremsrud. Prammen var dekket av 30 til 55 cm tykke vannavsatte muddermasser. Det antas at båten lå på grusstranden eller i bekkeleiet når vannstanden i Nøklevann ble hevet på tidlig 1900-tall. Bekken som passerer Bremsrud hadde spylt frem midten av prammen etter nedtappingen og dermed lå en del av båten eksponert.

Pram funnet under nedtapning av Nøklevann. Ortofoto og tegning: S.Ahrens/ Norsk Maritimt museum

Spor etter tjæreframstilling

Tjæreproduksjon av tyrirøtter var utbredt i utmarksområder, og tjære hadde flere bruksområder deriblant impregnering for både hus og båter. Vi kjenner flere typer anlegg for tjæreframstilling, både miler, groper, hjell og grøfter. Tjærefremstillingsanlegg dateres ofte fra vikingtid og middelalder og fram til historisk tid. Innenfor utredningsområder er det kjent en tjæremile ved Pettersbråtan nær Sør-Elvåga.

6.2 Historiske veianlegg og ferdselsårer

Transportårene til lands og til vanns er i seg selv kulturminner. Hulveier og mer oppmurte veifar, fløtningsveier og vinterveier over vann, stier og tråkk strukturerer landskapet og knytter sammen bebyggelse og historie fra mange forskjellige perioder.

Disse gamle ferdselsårene dannet utgangspunktet for det som senere ble til stier brukt av turfolket. Mange steder i Østmarka finner vi også rester etter flott oppmurte hesteveier eller driftsveier for tømmertransport. Dette er oppmuringer i varierende lengde og høyde, som er anlagt for å lette utkjøring av tømmer i bratt og ulendt terreng.

Gamle Enebakkvei

Dette var den gamle sommerveien mellom Enebakk og Oslo. Traseen har sannsynligvis vært i bruk i forhistorisk tid, og er stedvis bevart som hulvei. Ved Rustad, Østensjø og Nordre Skøyen passerer veifaret gravfelt fra jernalder.

Den nøyaktige traseen i enkelte deler av veifaret noe omdiskutert, og det vil måtte forventes enkelte justeringer av kartfestingen som resultat av nye registreringer. Eksempelvis går alternativ trasé ved Rustad over Stallerudåsen. Fra Rustadsaga følger veien den nåværende kjøreveien til Øgård. Mellom Katisa og Øgård er det fortsatt tydelige rester etter en gammel hulvei, og det tidligere navnet "Byåsen" viser tydelig hvor trafikken har gått. Rideveien går videre litt øst for vinterveien, og så over åsen ned til Nord-Elvåga og krysser over til østsiden av vannene i delet mellom Sør- og Nord-Elvåga. Videre forbi Skytten og på åsen sørover til Søndre Skytten, mot sørøst til Løkenseter og så til Skjelbreia, hvor den mer eller mindre følger traseen til vinterveien til Rausjøgrenda. Så sørover Nordbyåsen, forbi Stuttjern og Forfoten og ut til Enebakk. Ved Forfoten var det så seint som i 1973 tydelige rester etter ei gammel kavlebru.

Vinterveien gjennom Østmarka fra Enebakk til Oslo, «Plankeveien».

Plankeveien er den tidligere vinterveien som i hovedsak fulgte vann og myrer gjennom Østmarka. Den ble brukt til å transportere ferdig skåret plank fra sagene i Rausjø og Enebakk til Oslo. Veien har gått langs Østensjøvannet via Rustadsaga og Katisa til Ødegården. Derfra går den gjennom skogen ved Øgårdsmosen via Karl 12s vei. Før Pettersbråtan dreier den sørover og følger dagens blåsti øst for Sotåsen til sørenden av Elvåga, og videre forbi Skjelbreia, sørenden av Mosjøen, ut til Børterdalen i Enebakk, forbi bygdeborgen på Slottsåsen tilhørende Ekeberg, og til Enebakk kirke. Traséen i marka er kun delvis registrert (dvs. kun i Oslo kommune), og delvis med avvikende forløp fra Fønnebø (2004) og eksisterende skilting i terrenget. På kart fra 1802 er Plankeveien markert som "Almindelig Vinter Vej", og går blant annet over Nøklevann. Vei over Nøklevann er også markert på kartet «Situations Carte over den Gothaltsche Kaaber Werckets Circomference" fra 1757. Dette må nødvendigvis være en vintervei, sannsynligvis for transport av tømmer og / eller plank over isen. Det er fortsatt tydelige oppbygginger i terrenget etter denne veien, på begge sider av Nøklevann. Men dateringen av disse murene er usikre, og de kan også være av nyere dato.

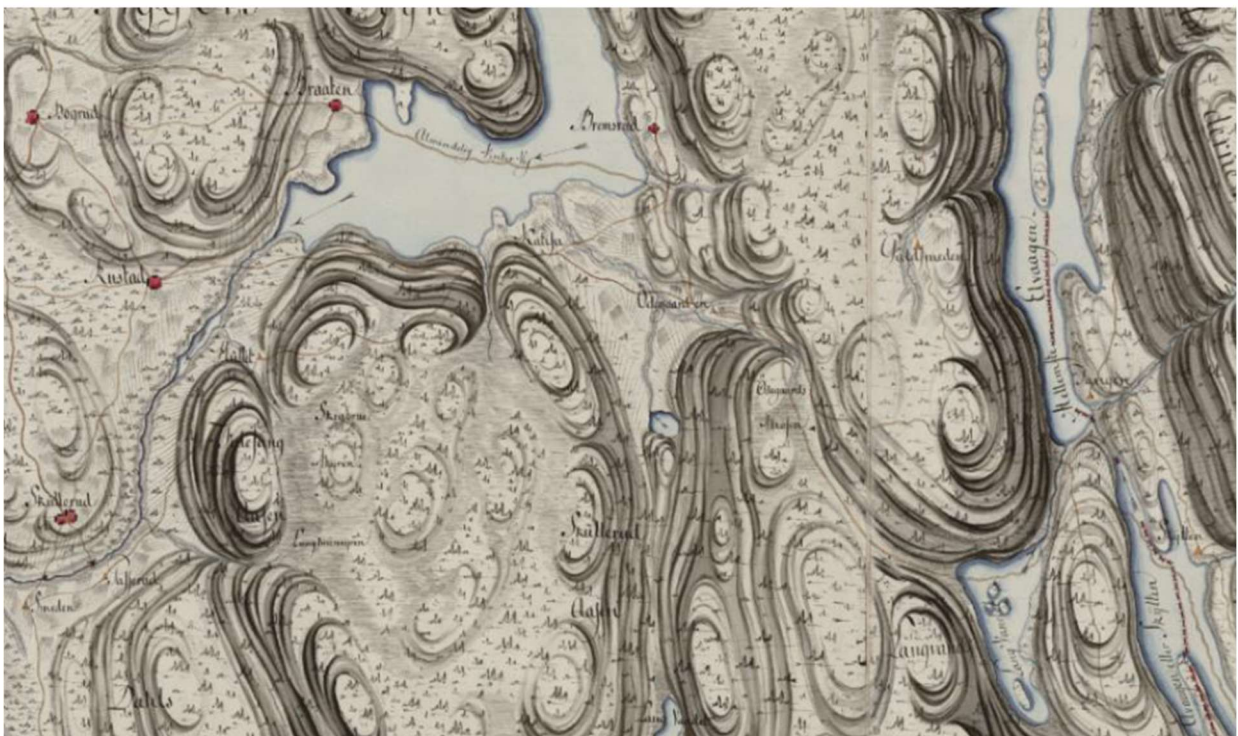
Markeringen på kartet fra 1802 kan følges hele veien gjennom Østmarka til Enebakk. Rester etter oppbyggingene av Plankeveien kan en fremdeles se ved Skjelbreia, Øgård og Katisa, og særlig flotte er oppbyggingene nord for Kruggmyr ved Langvann. Store deler av Plankeveien er i dag ryddet og rødmerket som skiløype.

En tidligere trasé av Plankeveien gikk nordover Elvåga og videre forbi Nuggerud og Ellingsrud, før den dreide av mot byen. Karen Cudrio, som blant annet eide Losby gods, som rundt 1760 besørget omleggingen av Plankeveien fra Sør-Elvåga over Langvann via Øgård og Nøklevann. Dette forkortet traseen betydelig gjennom Østmarka. Plankeveien følger vassdraget sørover over Eriksvann. Her følger en oppmurt sti den smale ryggen på vestsiden av Kruggmyr, gjerne kalt Cudridobakken. Helt i starten av denne ryggen ligger det en stor flyttblokk, og her skal Karen Cudrio ha sittet for å dele ut lønningspenger til skogsarbeiderne sine

Plankeveien ble brukt fram til den nye kjøreveien mot Enebakk sto ferdig omkring 1865.

Oppmurt kjerrevei mellom Bysetermåsan og Skjelbreia . Foto: Bjarne Røsjø

Vintervei (Plankeveien) gjennom Østmarka. Milekart nr 63, 1802; original i Kartverket.

Andre veier og veifar

Det er svært mange tråkk og veifar på kryss og tvers i Østmarka, og enkelte av den kan ha vært i bruk i lang tid. Dette gjelder blant annet det gamle veifaret nord for Øgårdsmosen ble kalt Karl den 12.s vei. I dag brukes betegnelsen også på den nåværende veien fra Høyås sørover mot Langvannsbekken og Skyttenbrua. Veinavnet har sin bakgrunn i historier om Karl XII av Sverige sitt felttog i Norge i 1718.

Karen Cudrio skal ha latt mange stier bli opparbeidet til rideveier. Det blir for eksempel hevdet at den blåmerkede stien fra Bysetermåsan til Skjelbreia, over Hestelihøgden, følger en slik ridevei. Denne har i så fall blitt utbedret flere ganger senere. I dag er Cudrios rideveier til dels gjengrodd eller erstattet av nye veier, slik at det er vanskelig å være sikker på hvor traseene egentlig gikk. Historiske kart i kombinasjon med LIDAR-data og feltregistreringer vil være en god fremgangsmåte for å gjenfinne de eldre veifarene, bruene og vadestedene, og bør gjøres ved en mer omfattende kartlegging av kulturminner i Østmarka.

6.3 Husmannsplasser og setre

Setre

Østmarka har i likhet med annen utmark/allmenning i landet hatt setervirksomhet knyttet til nærliggende gårder. For Østmarkas vedkommende har det vært slik setervirksomhet særlig knyttet til gårder i Lørenskog, Rælingen og Enebakk, kun i mindre grad knyttet til gårder i Oslo/ Østre Aker. I Oslo kommunes (geografiske) del av Østmarka, kjenner man kun til Oppsalseter og Ulvenseter. Disse setrene er det knapt nok rester etter. Oppsalseter (Oppsalvangen) tilhørte Oppsal gård og lå et stykke sør for Mariholtputten. Setervangen ble muligens ryddet allerede på 1600-tallet og i drift utover 1700-tallet. Den var tegnet inn på et kart fra 1737, men det er ikke kjent hvor lenge setra var i drift. Ulvenseter tilhørte Ulven gård og lå på Haukåsen, nord for det nåværende radartårnet. Setra ble sannsynligvis lagt ned på 1800-tallet, kanskje før. Det er uklart når setra ble tatt i bruk.

Bysetra i 1929. Bysetra ved Bysetermosen gikk fra å være seter til å bli husmannsplass, og i dag er den speiderhytte. Foto: Anders B. Wilse/ Norsk Folkemuseum / DigitaltMuseum

Det er identifisert 15 setre som var i drift i Rausjø på 1700-tallet: Forfot vangen (Bøler gård), Bye setra (By gård på Flateby), Gjevig setra, Lutkiærn setra (Heiås gård), Ruesetra (Rud gård), Ranum setra, Nordbye setra, Wennevolds setra, Støtum setra, Deli setra, Toshoug setra (Torshov gård), Koterud setra (Kåterud gård), Saldtvedt Hellenen (Saltvedt gård), Kloterud setervange, Myre setervange (Myhre gård) og Berger Teien (Berger gård). Mange av disse setrene er avmerket på Karen Cudrios kart fra 1771. Dette er et meget detaljert og innholdsrikt kart, med svært mange plasser og setre markert, og det er dermed en viktig kilde som dokumenterer setring og bosetting i denne delen av Østmarka i andre halvdel av 1700-tallet.

I dag er de fleste av setrene i Rausjø borte, men det finnes fortsatt ruiner etter noen av dem – og på Bysetra er det fortsatt både hus og aktivitet, nå som speiderhytte. Denne setra, ved blåstien fra Bysetermåsan til Kjerringhøgda, var opprinnelig seter under By gård på Flateby (Enebakk). Stedet ble senere husmannsplass under Rausjø bruk. Huset som nå står på Bysetra ble bygd ca. 1840. Setra eies av Oslo Kommune, og Bølerspeiderne disponerer den.

Setrene i øvrige deler av Østmarka ble gjerne gjort om til husmannsplasser i siste halvdel av 1800-tallet. Med helårsbeboelse ble gjerne større arealer rundt plassene dyrket opp. Noen av setrene, særlig de som lå uveisomt til, gikk aldri over til å bli husmannsplasser og ble gjerne stående og forfalle. Setrene som ble husmannsplasser hadde gjerne fastboende fram til omkring 1950-tallet. Da var ønsket om helårsvei, innlagt strøm/vann og øvrige fasiliteter så stort at plassene ble fraflyttet. Flere av stedene ble da tatt over av speidergrupper, brukt som ubetjente turistforeningshytter eller tatt over av andre foreninger.

Husmannsplasser

Det er mange spor etter husmannsplasser i den vestlige delen av Østmarka, altså den som er nærmest dagens drabantbybebyggelse i Oslo øst. Plassene er i hovedsak lokalisert rundt Nøklevann og langs vestsiden av Elvåga. Disse plassene ble fraflytta og revet i forbindelse med at først Nøklevann (i 1900) og så Elvåga (ca. 1950) fikk drikkevannsrestriksjoner. Mange av plassene hørte fra først av under gårder vi i dag kjenner som drabantbyer; Skullerud, Rustad, Oppsal, Ulsrud, Østensjø, Trosterud osv. Fra omkring 1860, da Thomas Heftye økte sin aktivitet på Sarabråten, ble flere av disse gårdsskogene kjøpt opp og lagt under Sarabråten. I dag kan vi finne tydelige ruiner etter flere av disse. Rester etter slike husmannsplasser finnes blant annet på (ca. årstall for riving i parentes):

- Fagerholt (1953)
- Lut (1905)
- Lutvangen (ca. 1900?)
- Lutdalen (ca. 1943)
- Smedhytta (1890?)
- Nøklevannsbråten (1905)
- Bremsrud (1921)
- Katisa (1915)
- Skogsbråtan (1933)
- Høyås (1899)

- Gullsmeden (1951)
- Østre Gullsmeden (ca. 1890)
- Dalbakk (1951)

Denne oversikten illustrerer også hvor omfattende bosettingen – og dermed aktiviteten – var her inne på skogen i første halvdel av 1900-tallet. I dag er det bare bosetting og stående bygninger igjen på Øgård i dette området. På flyfoto fra 1937 og 1947 vises store arealer dyrket mark rundt flere av de tidligere husmannsplassene. Da Oslo kommune etter hvert overtok disse, ble de tilplantet med (gran)skog. Eksempler på slike steder er Sandbakken, Mariholtet og Dalbak.

Kulturlandskapet ved Sandbakken, 1937. I 1937 var det et lappeteppe av åker og eng rundt småbruket Sandbakken. Da Oslo kommune kjøpte i 1956 ble alt plantet igjen med granskog. Foto; fra kart.finn.no .

Noen av plassene var eller ble brukt som husvære for ansatte i Skogvesenet og ble derfor stående lengre. Øvre Bremsrud (kalt «Hübert-stua») fikk stå til 1950. Her bodde opprinnelig Heftyes forstmann Christ. Malte Hübert og seinere kommunens skogfullmektig Svein Feragen. På andre siden av Nøkle vann hadde kommunen tatt over det gamle småbruket Bråtan og brukte det som kontor og bolig for skogfullmektig Ole T. Messelt. Huset ble revet i 1960. Katisa husmannsplass på sørbredden av Nøkle vann ble revet 1916 og var først nevnt i skriftlige kilder i 1771.

Gullsmeden var et av Østmarkas mest populære turmål gjennom hele første halvdel av 1900-tallet, særlig på vinterstid. Først kjent som en plass under Rustad, og senere som selvstendig bruk til Heftye på Sarabråten. Sannsynligvis ryddet en gang på 1700-tallet. Bygningene ble solgt på auksjon for nedrivning i 1953. Bygningen på Øgård fikk stå da alle naboplassene ble revet på grunn av fare for forurensning av drikkevannet. Her er det fortsatt fastboende. Også i området rundt Rustadsaga står fortsatt mange av de tidligere husmannsplassene, selv om funksjonen i dag er en annen. De to Hullet-

plassene leies ut som boliger, mens Rustadsaga, som opprinnelig het Saghøy og var sagemesterens bolig, er i dag et svært populært serveringssted.

Dølerud er en tidligere husmannsplass som nå eies av Oslo kommune og ble innviet som ubetjent DNT-hytte i 2015. Dølerud er en av få plasser i Østmarka som har et godt bevart våningshus. Kulturlandskapet rundt Dølerud har høy opplevelsesverdi, og det er fortsatt lett å se at det har vært drevet landbruk her. Vi vet ikke når Dølerud ble ryddet. På et håndtegnert kart fra år 1800 er Dølerud merket med trekant for husmannsplass. Men på et kart fra 1780 er Dølerud ikke oppført. Det er derfor sannsynlig at husmannsplassen Dølerud ble etablert rett før 1800. Våningshuset kan derfor være over 200 år gammelt. Vi vet ikke hvem som bodde der de første årene, men familien til naturfotografen og fjernsynspioneren Sverre Martin Fjelstad bodde der i flere generasjoner.

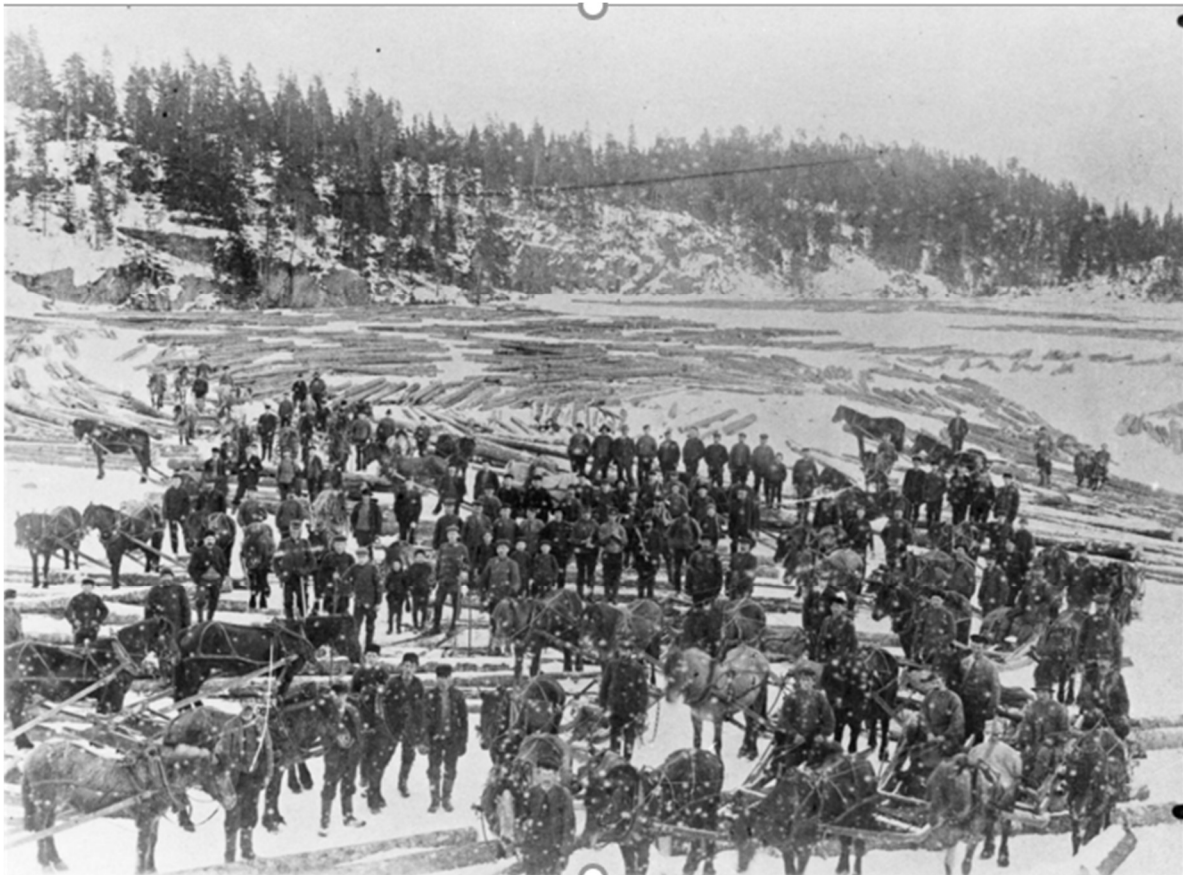
Dølerud husmannsplass . Foto: Even Saugstad

Den tidligere husmannsplassen Tømmerholen var tidligere eid av Ski kommunale forening og utleid til medlemmer og privatpersoner. Eierforholdet og videre bruk er nå uavklart etter kommunesammenslutningen. Nord i Elvåga-vassdraget, mot Ellingsrud, står fortsatt tre tidligere husmannsplasser som eies av Oslo kommune. Bråtan og Nuggerud har fortsatt fastboende og er i god forfatning, mens den nordlige plassen Enga er ubebodd og ubeboelig, men planer om oppgradering foreligger . Bøvelstad er en tidligere husmannsplass som ligger flott til ved Støttumfjorden, nord i Børtervann i Rausjø skog. Bøvelstad er den eneste plassen i Rausjømarka hvor de fleste av bygningene er intakte fra den tiden det var drift og fastboende der. I 2011 ble Bøvelstad innviet som ubetjent DNT-hytte. Bøvelstad var fast bebodd til 1951–52. Deretter stod plassen ubebodd i mange år, til Lambertseter-speiderne fikk leie stedet og brukte det aktivt i perioden fra 1973 til 1999. Fra 2007 startet en ny epoke, med gjenrydding av det gamle kulturlandskapet, beiting og slått, og restaurering av uthus og våningshus.

Ved Pettersbråtan, som er en nedlagt plass på et nes sør i Nord-Elvåga, ligger som tidligere nevnt restene etter en tjæremile fra middelalderen. Tuftene etter selve plassen ligger under vann.

6.4 Spor etter skogbruksdrift

Området sørøst for Oslo, med sine skoger og vassdrag, var velegnet for både hogst og sagbruksvirksomhet. Skogbruken utviklet seg sterkt etter at de første vandrevne sagene ble tatt i bruk på 1500-tallet. Etter hvert som skogen ble hugget ut, måtte tømmer hentes lenger vekk fra sagene. Tømmeret kunne kjøres på vinterføre over myrer og land, men det ble også bygd flere demninger i forbindelse med fløtingen og sagbruksvirksomheten.: Både Fjeld-saga ved Bindingsvann, Børter-saga og Rausjø-saga har bevillinger datert 16. september 1688. Et av kravene for å få et slikt privilegium var at eieren kunne dokumentere at saga hadde vært i drift i minst 30 år. Dette tyder på at de første sagene var på plass allerede i 1658. Der det er sager, er det også oppdemninger. Selv om dagens demninger de tre vannene er blitt utbedret og kanskje flyttet siden 1650-tallet, har de de tradisjoner tilbake til 1650-tallet.

Tømmerdrift på Rausjø (Kjærs skog) ca 1919. Foto: Ukjent/ Digitalmuseum

Losby og Losbymarka

Losby ligger nord og øst for utredningsområdet for nasjonalpark, men omtales her fordi Losby har en lang og sentral historie som jakt- og skogeiendom i Østmarka. De store skogstrekningene og sagbrukene har vært viktige i Losbys historie gjennom flere hundre år. Allerede på 1600-tallet fattet trelasthandlende borgere interesse for gården og gikk inn på eiersiden. På slutten av 1700-tallet,

under familien Cudrios tid, omfattet godset størstedelen av områdene mellom Øyeren og Oslofjorden, i alt ca. 150 000 mål.

På midten av 1800-tallet var det Meyer-familien som eide Losby. I 1850 oppførte de et stort jaktstott hvor de kunne invitere til rekreasjon og representasjon for hovedstadens elite. Det gamle jaktstottet inngår i dag i det vi kjenner som Losby Gods, med hotell og konferansesenter på grensa mellom kulturlandskapet i Losbydalen og skoglandskapet i Østmarka. Losby Gods ble solgt fra Losby Bruk i 1987.

Dagens Losby Bruk er en skogdominert landbrukseiendom på totalt ca. 44.000 daa. Eiendommen ligger i Lørenskog og Rælingen kommuner, med hovedparten i Lørenskog. Losby Bruk driver i dag virksomhet knyttet til skogbruk, jakt og utmarksprodukter.

På Losby Bruk er det 24 boliger og 10 hytter som opprinnelig er bygget som husmannsplasser, funksjonær- og arbeiderboliger samt skogskoier. En del av bygningene benyttes fortsatt av eiendommens eiere og ansatte. De overskytende bygninger leies ut.

Rausjømarka

Rausjøgrenda var i lange tider et sentrum for skogbruket i store deler av det området som nå vurderes vernet som nasjonalpark. I dag finnes det kulturminner etter århundrer med skogbruk inne i selve Rausjøgrenda, men også langs vassdragene langt utenfor selve grenda. De historiske kildene forteller at det bodde en husmann og en sagmester i Rausjø allerede i 1665. På hele 1700-tallet var det for det meste bare én plass her inne, men på 1800-tallet kom det opp flere plasser. Innen 1865 var det fire plasser med sager langs vassdraget fra Rausjø til Børtervann: Øvresaga, Mellomsaga, Nersaga og til slutt Dammen – helt nede ved Børtervann. Hogsten i området ble drevet ganske forsiktig helt fram til 1907, da eiendommen ble solgt til solgte til Kiær. Rausjøgrenda ble nå et større samfunn med både skole og sågar postkontor (fra 1912 til 1915). De fastboende i Rausjø arbeidet i skogen for bruket, og hadde sitt eget jordbruk med dyrehold ved siden av. På det meste hadde Kiær opptil 300 mann og 80 hester i sin tjeneste, mens grenda hadde 11 plasser og rundt 100 fastboende. Det er fortsatt fastboende i Rausjø, i Dammen, Nersaga og Mellomsaga. Mellomsaga er i privat eie, mens de to andre plassene eies og leies ut av Oslo kommune. I tillegg er det fastboende i Rausjømarka på Vangen (skistua), Gamle-Vangen, og på Skjelbreia. Vangen eies av Skiforeningen og her drives kafé, overnatting og leirskole. Gamle-Vangen og Skjelbreia eies av Oslo kommune.

Bygninger i Rausjøgrenda

Det er bevart fem bygninger i Rausjøgrenda fra 1800-tallet. Øvresaga er en gammel husmannsplass i Rausjø, som ble overtatt av DNT og gjort til ubetjent turisthytte i 1998. Huset som står her i dag ble antakelig bygd ca. 1830. Husene på de andre sagene, Mellomsaga, Nersaga og Damstua, er av Riksantikvaren angitt å være fra tredje kvartal av 1800-tallet. På Bråten i lia nord for Øvresaga ligger en skogslåve fra samme tidsperiode. I tillegg er to bolighus fra 1700-tallet som tilhørte Rausjøbruket bevart, men som ikke ligger i grenda: Det ene er på Bøvelstad og det andre på Skjelbreia. Hovedbølet i Rausjø, «Bygningen» var bolig for sjefene. Den brant ned i 1932. Skolen i Rausjø holdt opprinnelig til på Mellomsaga. Da det kom krav om fast skole omkring 1860, ble en av plankekjørernes hvilehytter brukt. I 1913 ble det bygget egen skole, som i dag brukes som leirskole.

Hovedsetet i Rausjøgrenda ca. 1910, med Bygningen, Magasinet og uthuset. I bakgrunnen ser vi Kjørestua, Mellomsaga og Nersaga samt tømmerrenna nedover mot Børtervann. Ukjent fotograf/Ski historielag

Kulturlandskap ved Øvresaga. Foto: Espen Bratlie

Branntårnet på Kjerringhøgda

Det første branntårnet på Kjerringhøgda – også kalt Bysæterkollen – ble sannsynligvis reist på slutten av 1800-tallet. Etter at Kiær overtok skogen i 1907 ble det første tårnet skiftet ut med en høyere og mer solid konstruksjon i 1911. Et nytt, 12 meter høyt tårn ble bekostet av et forsikringsselskap i 1925. Akershus Skogselskap eide dette tårnet, som ble revet i 1946. Funksjonen som branntårn ble avviklet tidlig på 1970-tallet. Etter kraftig restaurering i 2000 ble tårnet åpnet som utsiktstårn for publikum. Tårnet som står der i dag ble reist ca. 1950 og er restaurert flere ganger, senest i 2018. Tårnet gir en fantastisk utsikt over Østmarka og nasjonalpark-området, og på klare dager går det an å se helt til Gaustatoppen og Norefjell.

Fløtningsvirksomhet og sagbruk

Østmarka inneholder fortsatt mange spor etter tømmerfløting, demninger og sager i flere vassdrag. Det ble fløtet tømmer over flere innsjøer, blant annet over Nøkle vann til Rustadsaga. Over innsjøer og oppdemte partier ble tømmeret fløtet uten problemer, og i strekningene mellom vannspeilene ble tømmeret fløtet enten i bekker eller tømmerrenner. I utredningsområdet er det tre historiske vassdrag for tømmerfløtingen:

- fra Kjerrmåsatjerna via Skjelbreia og Svartoren til Bindingsvann
- fra Tonevann via Mosjøen til Rausjø og videre til Børtervann, Enebakk og Glomma
- Losbyvassdraget fra Tappenbergvann og Søndre Krokvang

Rester etter saganlegg, Rustadsaga. Foto: Byantikvaren

Fløtingen til Bindingsvann

Fløtingen til Bindingsvann og Fjellsaga startet helt oppe i Kløftetjern og Steinsjøen nord for Vangen. Traseen gikk slakt nedover til Askevannet og de tre Kjerrmåsatjerna – som var demmet opp til et stort vann. Det er påvist rester etter denne demningen. Fra Kjerrmåsatjerna ble tømmeret fløtet videre til Skjelbreia, hvor det ble anlagt en stor steindemning. Restene etter denne er i dag lett synlige fra bomveien mot Skjelbreia. Et kart fra 1918, Driftskart over Rausjø skog, viser at den resulterende «Sagdammen» fylte over en kilometer av dalen i retningen mot Bysetermåsan. Nedenfor Skjelbreia (vannet) ble det bygd en (eller muligens to) laftede tømmerkistedamner, som neppe er synlige i dag. Fra Skjelbreia-vannet er det en kort strekning i bekk ned til det lange og smale vannet Svartoren, som ble dannet da Svartholbekken ble demt opp tidlig på 1800-tallet. Dagens demning i enden av Svartoren lå litt annerledes enn den som er der i dag. I bekken fra Svartoren til Bindingsvann var det vanskelig fløting, så her ble det anlagt flere tømmerrenner og to demninger: Kudammen og Torerdammen, ca. 100 meter lenger ned. Restene etter Torerdammen er fortsatt synlige. Demningen ble oppkalt etter en fløtebas – Thorer Fjeld – som omkom i en ulykke i juni 1865. Senere ble det bygd tømmerrenne ned til Langbråaslora, og et steinfundament skal fortsatt være synlig nederst i Langbråtaåsen.

Rester etter demningen ved Skjelbreia. Foto: Bjarne Røsjø

Sager ved Bindingsvann og Fjell

Etter fløtingen fra Svartoren kom tømmeret endelig fram til Bindingsvann, hvor restene etter ei vandrevet sag fortsatt er synlige ca. 100 meter nordøst for veidelet Bindingsveien / Bru-Fjellveien. Denne vannsaga ble revet i 1918. I 1908 startet byggingen av en dampsag ved bredden av Bindingsvann. Dampsaga brant i 1925 og ble straks bygd opp igjen. Fjeld-saga skal ha vært i drift mot

slutten av 1930-tallet, men en gang på 1940- tallet ble den flyttet til Dammen i Rausjø. På kart fra 1945 er det merket av en sag på Bysetermåsan, drevet av en råoljemotor. Minnene om denne virksomheten er også bevart i veinavn som «Sagtomta» og «Damfaret». Ski historielag har publisert et kart som viser hvor Fjellsaga samt den øvre og nedre sagdammen befant seg. Kartet viser også plasseringen av Fjell kraftstasjon, som ble bygd på slutten av 1920-tallet og var i drift fram til 1966. Kraftstasjonen ble drevet med vann fra ei rørgate ut fra Bindingsvann.

Fløtingen i Børtervassdraget

Fløtingen i Børter-vassdraget startet i Tonevann og gikk via Mosjøen til Rausjø og videre til Børtervann. I 1910 ble det lagd en tømmerrenne fra sørenden av Tonevann ned til Mosjøen. Før renna ble bygd, ble tømmeret fløtet i den kronglete bekken mellom vannene. Demningen i utløpet av Mosjøen ble sannsynligvis oppført allerede før 1800, og den nåværende demningen ble restaurert i 2004. En tømmerrenne fra Mosjøen til Rausjø ble laget ca. 1910, og traseen er fortsatt synlig. Demningen ved utløpet av Rausjø – som altså har røtter tilbake til 1650-tallet – ble restaurert siste gang i 2007, ved at det ble støpt nytt toppdekke og et tett lag med mur på siden som vender mot innsjøen. På nedsiden ser demningen fortsatt ut som den kan ha gjort på 1800-tallet. På 1800-tallet ble tømmeret i Rausjøvassdraget fløtet til tre sager som sto etter hverandre, og som tok seg av hver sin del av prosessen fram til ferdige bord. Alle sagene ble nedlagt omkring 1910, da Kiær isteden begynte å frakte tømmeret til Fredrikstad for saging.

Fløtingen i Losbyvassdraget

Fra Tappenbergvann til Nordre Krok vann var det ei kort jernrenne, som vi fortsatt ser rester etter. Fra Nordre Krok vann ned til Røyrvann var det ganske bratt. Også her anla man en jernrenne, som vi ser rester etter. Den lengste rennen gikk fra Drettvann til Røyrvann. Denne rennen førte til at man enklere kunne utnytte skogen rundt Halsjøen og Drettvann. Ved Tangen var det en kort tømmerrenne mellom Fløyta og Mønevann, og ved utløpet av Mønevann hadde man renne ned til sagbruket. Tømmerrennen fra Drettvann var i bruk til 1912. I resten av vassdraget foregikk tømmerfløtingen adskillig lenger.

6.5 Den tidlige industrien

Skogbruk med hogst, sagbruk, fløting og tømmerkjøring er den dominerende industrien som har forekommet i Østmarka. Dette avsnittet handler om andre typer tidlig industri.

Kverner og møller

Det var ofte et samarbeid om driften av kvernene og møllene. Virksomheten ble konsentrert til færre steder. Noen av møllene ble omfattende virksomheter og kan karakteriseres som industri.

Ruiner etter Ellingsrud mølle. Foto: Byantikvaren

Torvuttak

Fra slutten av 1800-tallet brukte man torvstrø for å trekke opp fuktighet i fjøs og stall, og som komposteringsmiddel og jordforbedringsmiddel. Tidligere på 1800-tallet ble torv også brukt som brensel. Torv til torvstrø ble tatt ut fra flere myrer i Østmarka, noe vi kan se blant annet på gamle flyfoto. Torv ble tatt ut på Skullerudmåsan, Limosen (nå under Grønmo søppelfyllplass) og Øgårdsmosen. På Østmarka-kartet finner vi ytterligere tre myrer som heter Torvmyr eller Torvmyra, som har sine navn fra nettopp uttak av torv.

Det ble tatt ut torv fra Øgårdsmåsan fram til omkring 1940. Øgårdsmåsan forble drenert, som flere andre myrer i Østmarka for å få drivverdig skog der. I 2020 er Øgårdsmåsan blitt tilbakeført som myr i regi av Bymiljøetaten– dreneringsgrøfter er tettet og vannet har begynt å komme tilbake til myra. Ved Øgårdsmåsan finnes det fortsatt blikkrester etter takene til tørkeskur og gjenglemte redskaper i ytterkant av myra. Slike kulturminner vitner om tidligere tiders torvstrøproduksjon, og bør tas hensyn til ved restaurering av opprinnelig myrlandskap. Også Eriksvannsmåsan, Nordre og Søndre Fjøsmaåsan samt Olavsmyr er nå i ferd med å bli restaurert i et samarbeid mellom Bymiljøetaten, Miljødirektoratet og Statsforvalteren i Oslo og Viken.

Isproduksjon

Is var, som torv, en viktig handelsvare for bønder og landeiere for hundre år siden. Is ble brukt i datidens kjøleskap og ble gjerne lagret i sagflis for å kunne brukes langt ut på sommeren. Is ble tatt ut fra blant annet Lutvann og Skraperudtjern og sannsynligvis også Nøklevann. I motsetning til de større anleggene langs Oslofjorden og i Groruddalen, hvor is ble eksportert til kontinentet og Storbritannia, ble isen fra Østmarka-vannene sannsynligvis bare brukt lokalt. Men med forholdsvis store gårder på blant annet Tveita og Skullerud med stor melkeproduksjon, var isen utvilsomt en viktig vare. Skjæring

av is opphørte da kjøleskap ble mer og mer allemannseie utover på 1950-tallet. Spor etter denne aktiviteten finnes ikke i terrenget, men den er dokumentert med bilder.

Jølsens Tændstikfabrik

Holm Jølsen, eieren til Eikeberg gård i Eikebergdalen, kunne etablere Jølsens Tændstikfabrik i 1866 blant annet på grunn av tilgang på rikelig vannkraft og skog med mye ospetømmer i Østmarka. Både vannkraften og ospetømmeret må delvis ha kommet fra Rausjø-området, og Børter-vassdraget har en gren som omfatter både Tonevann, Mosjøen og Rausjøen. I 1886 ble fabrikken lagt ned på grunn av dårlig lønnsomhet etter flere branner. Holm Jølsen anla også Enebak Cellulosefabrik litt lenger oppe i det samme vassdraget i 1887, mye basert på de samme naturressursene fra Østmarka.

Jølsens første fabrikanlegg 1869. Foto: Norsk teknisk museum

Kraftproduksjon

Tidlig på 1900-tallet ble vannet fra Østmarka tatt i bruk til kraftproduksjon i liten skala. Fjeld Bruk i Ski lå litt nedenfor Bindingsvann. Her anla man rørgate i tre fra inntaksdammen og ned til et lite kraftverk, hvor man begynte å produsere elektrisitet ved å utnytte fallet på 13 meter. Dette kraftverket, som var i drift fra 1925, ga strøm til Fjell gård og noen få andre abonnenter. I 1945 ble trerørene erstattet av turbinrør i stål. Her hadde man også turbin for mekanisk kraftproduksjon. Kraftverket var i drift til slutten av 1960-årene. Kraftverket Børter 1 i Kirkebygda ble anlagt i 1914 og er fortsatt i drift. Børterelva har også to andre kraftverk, som til sammen produserer ca. 2,6 GWh årlig.

Drikkevannsforsyning / vannverk

Nøklevann var den første større vannkilden som ble tatt i bruk i området sørøst for Oslo. I 1899 fikk Aker kommune konsesjon til å bygge dam med vanninntak ved Nøklevann. I februar 1901 kunne vannet skrus på, først og fremst til forsyning på Nordstrand, Ljan og Bekkelaget. I 1918 ble også Lutvann tatt i bruk som vannkilde. Drikkevann ble tatt ut direkte fra Lutvann fram til 1977. Nøklevann var en av drikkevannskildene for Oslo fram til 1983. Hele vassdraget er nå frigitt fra drikkevannsrestriksjoner. I slutten av 1950-årene og begynnelsen av 1960-årene ble også Elvåga tatt i bruk som en større vannkilde i det som nå er utredningsområde. Dessuten ble Børtervann tatt i bruk i 1950-årene som vannkilde av et privat vannverk i Enebakk, og søndre del av Børtervann forsyner fortsatt bebyggelsen i Kirkebygda og Ytre Enebakk med vann.

6. 6 Østmarkas historie som friluftsliv- og rekreasjonsområde

I dag er Østmarka et viktig område for friluftsliv og rekreasjon. Dette er et forholdsvis moderne fenomen i Østmarkas lange historie, og går tilbake til 1800-tallet. På denne tiden kommer et nytt natursyn til uttrykk. Skogen og utmarka blir ikke lenger bare betraktet et produksjonslandskap, eller noe skremmende og ugjenomtrengelig. Naturen blir også et område for rekreasjon og fysisk fostring, først blant borgerskapet og senere blant en større del av befolkningen.

Thomas J. Heftye spilte en viktig rolle i framveksten av friluftslivet i Norge. Han var initiativtaker til etableringen av Den Norske Turistforening (DNT) sammen med blant annet Åsmund Olavsson Vinje. Foreningen ble stiftet 21. januar 1868, og Heftye ble DNTs første formann. Sarabråten var et viktig sted da ideen om en egen turistforening ble utformet, og dette ble også markert 150 år etter stiftelsesdatoen da over tusen barn og voksne feiret jubileet ved restene etter Thomas Heftyes hus ved Nøklevann.

Fra Sarabråten 1870. Ole Bull foran i midten. Mennene bak ham er fra venstre Stener Rosenberg, Thomas Heftye, Hans Schrøder, Johannes Heftye (i uniform) og Jens Gran. Sara Chapman Bull sittende foran til venstre. Foto: J.C. Keyser/Digitalt museum

Det var borgerskapet som først tok i bruk skogsområdene i nærheten av hovedstaden til friluftsliv og turgåing. I tiden rundt forrige århundreskiftet økte turaktiviteten også blant andre samfunnsgrupper som følge av en mer regulert arbeidshverdag. Innføring av 10-timersdagen i 1897 og 48-timers uke i 1919, gjorde at mange industriarbeidere og håndverkere nå brukte sin nye fritid på friluftsliv. I 1958 var den ukentlige arbeidstiden nede i 45 timer, og ti år seinere ble den satt ytterligere ned til maks 42,5. Det ble fra slutten av 1960-tallet også vanlig med lørdagsfri, først på skolene, så i arbeidslivet.

Trikkelinjen til Oppsal, som ble anlagt i 1926, bidro også til at Østmarka og Sarabråten ble tilgjengelig for større grupper. Turkart over Østmarka ble laget; det første kom i 1915, nye større og mer detaljerte utgaver kom i 1927 og 1937 – også en grunn til at bruken av Østmarka tok seg opp.

På 1950-tallet kom en storstilt utbygging av drabantbyene øst for Oslo, som var det nye navnet på storkommunen som i 1948 ble dannet etter sammenslåingen av Aker og Oslo. De nye drabantbyboerne ble flittige brukere av nærområdet både sommer og vinter.

Sarabråten - hovedstadens første utfartssted

Sarabråten blir regnet som hovedstadens første utfartssted. Dette henger sammen med etableringen av landets første jernbanestrekning, Hovedbanen til Eidsvoll, som ble åpnet i 1854. Den hadde stasjon på Bryn, som var et fint utgangspunkt for turer innover i det vi nå kjenner som Østmarka. Dette skjedde omtrent samtidig med at Thomas J. Heftye etablerte seg på Sarabråten. Da sto det allerede ei stue der, men Heftye engasjerte to av tidens mest kjente arkitekter – Schirmer og von Hanno – til å oppføre en bygning med inspirasjon etter de østerdalske sperrestuene. Denne stua regnes som den første fritidsboligen i Norge. Hit inviterte Heftye tallrike venner til sine store selskaper.

Sarabråten 1884. Foto: A. Lindahl/ Digitalt museum

Hovedstadens innbyggere, særlig de med tid og råd til slike adspredelser, begynte snart å ta turen til Sarabråten, enten med høytidelig invitasjon fra Heftye, eller bare med håp om en kopp kaffe hos forpakteren. Heftye inviterte alt som kunne krype og gå av selebriteter; hit kom Bjørnstjerne Bjørnson, Ole Bull, Jonas Lie og Henrik Ibsen. Hit kom konger og dronninger, prinser og prinsesser fra inn og utland. Hit kom høytstående forretningsfolk og profilerte redaktører. Og hit kom også helt vanlige turfolk.

Thomas J. Heftye døde i 1886, og Sarabråten ble overtatt av sønnen Thomas T. Heftye. Han fikk oppført en stor dragestilvilla i 1897, omtrent samtidig med at Nøklevann ble planlagt regulert til drikkevann. Ved århundredskiftet gikk Sarabråten til dels av moten som turmål sommerstid. Plassen var imidlertid populær vinterstid, blant annet som mål for skiturer blant Østkantens skolebarn, og med det årlige hopprennet i Sarabråtbakken, «Østkantens Holmenkollrenn». Landets første speidertropp har også sin historie i tilknytning til Sarabråten. Den ble stiftet ved Hauktjern i 1910, hvor det i dag står et minnesmerke – Donsbautaen – fra 1955.

Dragestilvillaen på Sarabråten, 1903. Thomas Thomassen Heftye, med sønnen Henrik. Ukjent fotograf / fra Heftyefamiliens fotoalbum / Sarabråtens venner

Aker kommune kjøpte Nøklevann og store deler av områdene rundt i 1897, og i 1911 kjøpte kommunen resten av eiendommen med husene på Sarabråten. Den store dragestilvillaen ble revet på 1920-tallet, men kuskeboligen lenger inne på området ble stående til den brant i 1971.

I dag er det bare grunnmurene igjen av husene på Sarabråten, men stedet er fortsatt et populært turmål og en vakker rasteplass med fin utsikt over Nøklevann. I tillegg til husrestene, er hele området

et kulturminne som fortsatt har preg av en fordums storhet – med attraksjoner som Korketrekkeren, Heftyes vei over Nøklevann, og restene etter hageanlegget.

Vannbasseng Sarabråten. Foto: Byantikvaren

Friluftsklubben og den første tilretteleggingen for friluftslivet

Friluftsklubben startet sitt arbeid i 1923 og tok på seg ansvaret for skilting og merking av sommerstier i Østmarka. Det første skiltet ble satt opp 7. juni 1925, i området mellom Skullerudstua og Østmarkskapellet, muligens nord for Raudmyr. I 2006 ble det satt opp en kopi av det første skiltet på stedet man antok skiltet sto. I løpet av 1927 hadde klubben merket de fleste stiene vest for Elvåga, flere år før tilsvarende merking ble gjort for eksempel i Nordmarka. Et spor etter klubbens tidlige innsats er trappetrinnene oppover den bratte lia på den blåmerkede stien øst for Smalvann.

Friluftsklubbens virksomhet gjorde at utfarten økte voldsomt sommerstid. I 1936 tok Friluftsklubben initiativet til å starte Oslo og Omegn Turistforening (OOT), som fra 1937 overtok ansvaret for merking og skilting av sommerstiene i Oslomarka. Friluftsklubben ble lagt ned i forbindelse med etableringen av OOT.

Sports- og foreningshytter

Østmarka har hatt – og har delvis fortsatt – en rekke foreningshytter. Nå er det særlig lokale speidergrupper, OFA/Jeger- og fiskeforeninger og DNT som har hytter i marka.

Tidligere hadde flere idrettslag også egne hytter. Hyttene ble brukt som base for treningsturer og til overnatting.

Idrettslaget Speed og Speedhytta

Speedhytta lå på vestsiden av Nord-Elvåga, litt sør for der demningen ved Mariholtet når land på vestsiden. Hytta var opprinnelig en privat hytte, men ble overtatt av idrettslaget Speed i 1924. Klubben hadde hoppbakke på østsiden av Elvåga og var også aktive innen svømming. Hytta ble revet i 1947 da Elvåga var blitt drikkevannskilde. Etter oppdemningen av Elvåga i 1965 ble grunnmurene av hytta satt under vann.

Speedhytta ved Elvåga. Ukjent fotograf / bilde fra boka "Speed gjennom 50 år»

Nordstua på Sarabråten

Nordstua ble disponert av Oslo Skiklub fra slutten av 1800-tallet fram til ca. 1930. Hytta lå nord for tunet på Sarabråten, bak Kuskeboligen, og var på kun 25 kvm. Skiklubben hadde Sarabråtbakken, hvor de arrangerte årlige hopprenn mellom 1898 og 1928. Klubben fikk leie hytta for en symbolsk pris av Heftye jr. Nordstua ble stående lenger enn den store dragestilvillaen, og i 1920 var det til og med planer om utvidelser, men den ble sannsynligvis revet omkring 1930. Det er tydelige rester etter grunnmuren fortsatt. Oslo Skiklub hadde medlemmer fra Gamlebyen (som før navneskiftet på hovedstaden fra Kristiania til Oslo i 1925, ble betegnet som Oslo). Klubben ble nedlagt tidlig på 1960-tallet.

Oslo Skiklubs hytte ved Høyås

Hytta ble innviet i 1931. Den lå snaut 200 meter øst for veikrysset på Høyås, nord for veien til Gullsmøden. Hytta ble oppført etter at Oslo Skiklub ikke lenger fikk leie Nordstua på Sarabråten. Hytta på Høyås var en romslig hytte med stor peisestue, soverom, kjøkken og hems for overnatting. Det er fortsatt tydelige ruiner etter hytta nord for veien mellom Høyås og Gullsmøden. Oslo Skiklub anla også

en hoppbakke i åsen vest for hytta. Den ble kalt Oslobakken, og her ble det hoppet opp mot 30 meter. Det finnes også tydelige spor etter en mindre bakke litt øst for veien.

Vågheim ved Skytten

Vågheim ble bygd som et serveringssted og turmål, ganske sikkert for å avlaste den lille husmannsplassen Skytten hvor det også var servering. Vågheim lå rett sør for Skytten ved Sør-Elvåga, litt nærmere vannet. Bygningen hadde to etasjer og var oppført i tømmer, reist i 1916. Hytta ble bygd av skiklubben Freidig fra Nordstrand og ble derfor også kalt Freidighytta. I 1923 ble hytta overtatt av Oslo Ynglingforening/Gamlebyen KFUM. De siste årene før krigen drev Skiforeningen serveringen her.

Hytta ble revet samtidig med selve husmannsplassen Skytten i 1951. Den fikk et nytt liv som kommandantbolig i Lutvann leir, og fra 1979 var den tidligere hytta brukt som klubbhus for Trosterud Idrettsforening. Klubbhuset sto i Ole Messelts vei fram til 2013 da det ble revet pga. boligutbygging.

Serveringssteder og DNT-hytter

Tidlig på 1900-tallet hadde turfolket flere steder hvor de kunne få varme og mat i kroppen på sine turer i Østmarka. I håndboka «Oslomarka», som ble gitt ut av Osloomarkas Friluftsråd i 1939, er det listet opp plasser og småbruk hvor det var mulig å få enkel servering. Foruten Sarabråten var blant annet følgende steder nevnt: Byseter, Bøvelstad, Fagerholt, Gullsmeden, Lutdalen, Mariholtet (gamle), Saghøy (nå Rustadsaga), Sandbakken, Skjelbreia, Skytten og Vangen (gamle). I tillegg ble Østmarksetra åpnet i 1926, som en populær sportskafé. På midten av 1970-tallet ble driften lagt om til mer restaurant med vekt på sluttede selskaper.

Da Nøkle vann ble drikkevannskilde for Aker omkring 1900, ble det slutt på serveringsvirksomheten på plassene rundt vannet. Katisa og Bremsrud ble lagt ned, noe seinere ble det slutt på serveringen på Sarabråten og Lutdalen. Da Elvåga-vassdraget ble tatt i bruk som drikkevannskilde på 1940-tallet, førte dette til at også Gullsmeden, Skytten og Gamle Mariholtet ble nedlagt som serveringssteder.

I boka "På ski i Oslomarka" fra 1949 er fortsatt disse serveringsstedene nevnt: Bjerke, Elvågaseter, Gullsmeden, Rustadsaga, Skjelbreia, Vangen og Østmarksetra.

På 1950-tallet begynte en ny utbygging av serveringssteder for turfolket i Østmarka. Her følger en oversikt over serveringssteder og andre friluftsliv-relaterte turmål som er i drift i 2021 i denne delen av Østmarka:

Rustadsaga sportsstue: Her har det vært servering fra tidlig på 1920-tallet, først i stua til sagmesteren som da bodde her. Derfor het bygningen lenge Saghøy. Det ble bygget peisestue i 1958, etter at Marka ble tatt i bruk av alle som flyttet inn i nye boliger på Bøler, Bogerud og Skullerud.

Skullerudstua: Kafé for turfolket og selskaps- og møtelokaler, åpnet i 1980. Eies av Oslo kommune og driftes av Skiforeningen.

Østmarkskapellet: Oppført i 1957. Har en kafe som er åpen for servering på søndager når det er gudstjeneste.

Klokketårnet til Østmarkskapellet 1959. Foto: Ukjent/ Digitalt museum

Mariholtet: Stedet slik vi kjenner det i dag ble ferdigstilt av Oslo kommune i 1971. Mariholtet var opprinnelig husmannsplass under Ellingsrud gård, som i sin tid hadde 16 plasser ved Elvåga.

Sandbakken sportsstue: Åpnet i 1959. Sandbakken kom i 2005 på Byantikvarens gule liste som bevaringsverdig bygningsmiljø.

Sandbakken 1928. Foto: A. Wilse/ Digitalt museum

Skjelbreia: Ligger litt sør for vannet med samme navn. Riksantikvaren har anslått at det bevarte bolighuset stammer fra slutten av 1700-tallet. Skjelbreia spilte tidligere en sentral rolle som skysstasjon under plankekjøringen gjennom Østmarka.

Vangen skistue: Åpnet i 1961. Serverings- og overnattingssted vest for Mosjøen i Østmarka i Enebakk kommune, Viken fylke. Stedet er mye brukt som leirskole for barnehage- og skolebarn. Vangen var opprinnelig to plasser. Begge stedene var setrer, men ble tidlig på 1800-tallet husmannsplasser under Rausjø-bruket.

DNT har i dag sju ubetjente hytter i Østmarka som er Bøvelstad, Øvresaga, Røyrivannskoia, Huldreheim, Stallen, Dølerud og Fiskelaushytta.

Skiløyper

Ole Reistad-løypa, Østmarkas første merkete skiløype, går fra Ellingsrud via Haukåsen, og over Slettfjell til Ødegården og Rustadsaga. I likhet med de andre småløypene i Marka som ikke er preparert, kan den bare brukes i vintre med gode snøforhold. Ellers i året brukes den som sti. Ole Imerslund Reistad (1898-1949) anla løypa på 1930-tallet sammen med skogforvalter Ole T. Messelt. Reistad var aktiv i idrettslag og Skiforeningen. Han var flyger og sjef for den norske treningsleiren for flygere i Canada under andre verdenskrig. Etter krigen han var offiser i Forsvaret.

Valstadløypa (øst for Nord-Elvåga) er oppkalt etter Knut Valstad (1922-1976). Valstad tok initiativ til en "vannfri" løypeforbindelse mellom Mariholtet og Vangen, og opparbeidet denne løypa i begynnelsen

av 1970-årene sammen med orienteringsløpere i Oppsal IF. Løypa het opprinnelig Påskeløypa og var anlagt slik at den ikke gikk over vann og våte partier, med den hensikt at traséen kunne brukes langt utover våren. Løypa byttet navn til Valstadløypa etter Valstads død.

Stakanløypa er oppkalt etter Kjell «Stakan» Staxrud (1925-2019). Løypa går sørover fra Mariholtet, krysser demningen og kommer over til østsiden av Nord-Elvåga.

Østmarkas første lysløype ble anlagt i 1959. Dette var en rundløype som gikk fra Fjelstad til Østmarkskapellet og tilbake via Ødegården. Mesteparten av denne løypa ble nedlagt og lyktestolper fjernet i 1994.

Også nabokommunene har lysløypenett drevet av kommunen eller lokale idrettsforeninger. Østmarka har i dag (2021) ca. 53 km lysløype.

Skiløper ved Sandbakken 1959. Foto: Ukjent/ Digitalt museum

Hoppbakker

Utover på 1900-tallet ble det anlagt en rekke hoppbakker i Østmarka. De fleste er helt borte i dag, men det går fortsatt an å se sporene etter noen av dem. De mest kjente; eller der det fortsatt er synlige rester, er:

Sarabråtbakken

I den bratte bakken ned til Nøkle vann, rett sør for tunet på Sarabråten, anla Oslo Skiklub en hoppbakke i 1898. Denne bakken ble kalt Sarabråtbakken eller Båthusbakken. Her arrangerte Oslo

Skiklubb et årlig hopprenn. Oslo Skiklubb (ikke forveksles med Christiania Skiklubb) hadde base i Gamlebyen, og rekrutterte mange medlemmer fra østkanten.

Sarabråtreppet 1902. Oslo Skiklubb holdt hopprenn i Sarabråtbakken fra slutten av 1800-tallet. Dette var en av veldig mange hoppbakker i Østmarka i første halvdel av 1900-tallet Ukjent fotograf / Østensjø lokalhistoriske bilder.

Hoppbakken hadde tilløp uten stillas i det bratte terrenget ovenfor veien, og med isen på Nøkle vann som slette. Sarabråtreppet var i mange år et kjent og populært hopprenn, også kjent som Østkantens eller Østmarkas Holmenkollrenn. I 1907 var det ca. 300 deltakere og 2-3.000 tilskuere. Også kong Olav har hoppet her.

I 1919 laget skiklubben en større bakke i lia nord for veien opp mot Mariholtet, nær Sleppa. Den gamle bakken hadde hopplengder på 35 meter mens den nye var en 50-metersbakke. Åpningsrennet i den nye bakken var 2. februar 1919, og det siste skirenn i bakken ved Sleppa ble arrangert rundt 1930.

Av den første Sarabråtbakken, Båthusbakken, finnes det få spor. Hvis man går syddover veien fra Sarabråten så har man et lite sandtak til venstre overfor veien omtrent 50 meter før der bekken krysser veien. Her gikk tilløpet over veien ned til hoppet som kan sees som en kul like nedenfor.

Den store Sarabråtbakken ved Sleppa er heller ikke lett å finne, men det er mulig å se restene av steinfyllingen som utgjorde kulen. Det finnes også noen bolter fra treoverbygget i ovarennet.

Frambakken

Frambakken var en 20-meters bakke, anlagt av sportsklubben Fram. Bakken var i bruk fra ca. 1900 til ca. 1960. Man kan fortsatt se unnarennet og en liten oppbygd kul i terrenget

Oslobakken

Oslobakken var Oslo skiklubb's hoppbakke ved Høyås. Bakken ble anlagt ved skiklubbens nye hytte samme sted. Det er fortsatt synlige rester i terrenget etter unnarennet og den oppmurte kulen. Oslobakken fikk dessverre kort levetid, da skiklubben allerede rundt 1950 måtte oppgi klubbhytta på grunn av restriksjonene da Elvåga ble tatt i bruk til drikkevann.

Dølerudbakken

Nord for Dølerud. Bakken ble oppført av Klemetsrud IL, og var i bruk fra 1933 til slutten av 1940-tallet. Unnarennet er tydelig å se fra blåstien mellom Grønmo og Dølerud.

6.7 Andre verdenskrig og motstandsbevegelsen

Krigsminnene i Østmarka er for det meste knyttet til aktivitetene til «gutta på skauen». Krigsminnene fra disse aktivitetene har satt svært få fysiske spor, da dette var flyktige og lite varige aktiviteter. Dette kunne være koier, skjulesteder, øvings- og mobiliseringsplasser, slipp-plasser, traséer for kurer-ruter og flyktningstransporter, mm. Det er viktig å dokumentere det som fortsatt finnes av synlige rester etter disse aktivitetene før alt gror igjen og skog og vegetasjon dekker alle spor, og de siste synlige restene blir slettet av tidens tann. Østmarka var arena for Milorg og andre uavhengige motstandsgrupper; flere av dem med tilknytning til Norges Kommunistiske Parti. Mye av aktiviteten var knyttet til samlings- og mobiliseringsplasser, og etter hvert også trenings- og øvelsesområder. Østmarka ble også brukt for å skjule dem som var innkalt til arbeidstjeneste og som ikke ville delta i denne. Og særlig mot slutten av krigen – fra høsten 1944 og vinteren og våren 1945 – ble det tatt imot mye våpen med flyslipp fra England. Våpnene ble lagret på skjulesteder godt gjemt i skogen. I Østmarka omfattet dette kun ett slipp; på Kåterudmåsan i april 1945 (omtalt under). Det ble også bygget mange koier og enkle hytter, som fungerte som skjulesteder og mulige kommandoplasser ved en eventuell kommende mobilisering.

Svært mange av kulturminnene fra andre verdenskrig ligger utenfor utredningsområdet, deriblant mange av de mest kjente Milorg-koiene i Østmarka.

Slipp-plasser

Det er bare tre kjente slippsteder i Østmarka, og to av dem ligger innenfor utredningsområdet-Tonevann/ Steinjøen og Kåterudmåsan. Mellom Tonevann og Steinsjøen skjedde 12. mars 1943 det første fallskjermslippet i Østmarka under andre verdenskrig. Sabotørene Max Manus og Gregers Gram og en mengde våpen, ammunisjon og annet utstyr ble sluppet fra fly. Dette var innledningen til den seinere operasjon Mardonius, en sabotasjeaksjon på Oslo havn natt til 27. april 1943. Rustne konteinere kan fortsatt sees i området. På Kåterudmåsan var det også en slipp-plass fra andre verdenskrig. Plassen hadde kodenavn "Akeleie". Natt til 24. april 1945 var det to flyslipp her med til sammen 27 konteinere med våpen og utstyr. Milorg-folk fra Rælingen, Lørenskog og Strømmen tok imot slippet og fraktet 4,5 tonn utstyr videre til skjulesteder ved Åmotdammen og i Rælingen. Øst for Kåterudmåsan er det fortsatt rester etter slippet, dvs. rester av konteinerne. De to foreningene Sagelvas Venner og Strømmen Vel har satt opp informasjonsskilt for å markere slipp-plassen.

Koier og skjulesteder

Milorghytta Ørneredet lå i bratthenget ved Simmingsmyr. Milorggruppe 13134 fra Nordstrand hadde base her under krigen. Det er knapt synlige spor etter hytta i dag.

Ved Bestemorshølet på vestsiden av Nord-Elvåga ligger en koie som ble benyttet av 1. tropp 13132 der Knut Valstad var troppssjef. Det var i alt 44 menn i denne troppen.

I bratthenget øst for Mellom-Spinnern ned mot Klokkeruddalen lå det ei Milorghytte under krigen, seinere kalt «Spinnheim». Hytta ble overtatt og restaurert av speidere fra Ljan, men falt etter hvert sammen. Det er fortsatt rester av hytta på stedet.

I sørenden av Søndre Krok vann lå det også en koie som ble brukt av Milorg. Det er usikkert hvor denne koia var lokalisert.

Ved Simmingsmyr ved Eriksvann lå den såkalte Totemkoia. Koia ble brukt av Milorg-karer med tilknytning til speidergruppa 10. Oslo. Tre tusen tyskere gjennomtrået Østmarka under storrazziaen høsten 1944. På Rustadsaga bodde det en angiver som viste tyskerne til Totemkoia, som brant ned hytta. Ingen ble pågrepet ved koia, men angiveren på Rustadsaga døde seinere av "blyforgiftning".

Speiderhytta Sølvtua lå ved Sølvdobla (derav navnet) og ble bygd i 1937-1938. Brukt av Milorg under krigen til blant annet lagring av våpen og som samlingssted. Hytta ble oppdaget og overtatt av tyskerne mot slutten av krigen.

Tårnet var også opprinnelig en speiderhytte, bygget av speidere fra Nordstrand rundt 1930. Hytta fungerte som våpendepot og radiopost for Milorg under krigen.

Tappenbergkoia eies av Losby bruk, og er en gammel jakt- og fløterhytte. Kong Haakon var flere ganger på jakt i området, og overnattet også i koia. Koia ble brukt som skjulested for Milorg i siste del av krigen. I januar 1945 var det razzia mot hytta, og de seks karene som var i koia måtte skyte seg ut og unnsnapp med nød og neppe.

Våpenlagre

Motstandsbevegelsen hadde flere våpenlagre i marka, og et av disse var Milorghula ved Smalvann. Hula ligger i en blokkrik ur litt øst for Smalvann, og her hadde Milorgområde 13130 ett av sine våpenlagre. Oppunder taket i hulen på en smal hylle var det plass til en del utstyr. Hula er mer enn tre meter dyp og har flere innganger. Her ble det oppbevart maskinpistoler, ammunisjon, sprengstoff og hjemmelagde håndgranater, samt annet utstyr. Stedet var også mobiliseringsplass for gruppa. Områdeleder Terje Diesen i Milorggruppa kom over stedet en gang i 1941. Men det var ikke før i 1943 at arbeidet kom ordentlig i gang og de fikk behov for å oppbevare utstyr. Hula ble aldri funnet av tyskerne og ble benyttet helt til krigens slutt.

Milorghula. Foto: Riksantikvaren/UT.no

Et annet depot lå ved Skogen gård og ble kalt Bikkjehuset. Her ble det oppbevart sanitetsutstyr og 15 telt, opprettet etter forordningen om innlevering av telt, ryggsekker, anorakker og vindbukser. Depotet ble opprettet høsten 1941 av dem som seinere ble kjernen i Milorg-tropp 300/13132.

Transport- og kurerruter

Flyktingeruta er betegnelsen på en seinere merking langs én av rutene som ble brukt av kurerer og flyktingeløser under andre verdenskrig for å frakte post, utstyr eller mennesker over grensen til Sverige. Ruta begynner ved Skullerudstua i Oslo og går østover gjennom kommunene Enebakk og Eidskog til Sverige. Rundt 50 000 nordmenn flyktet til Sverige under andre verdenskrig. 250-300 mennesker av disse ble eskortert langs kurerruta Timian, en Milorg-opprettet rute gjennom Østmarka i Oslo. Flyktingeruta som merket tur ble innviet 9. juni 1995 i forbindelse med frigjøringsjubileet. I 2015 ble turen nymerket og lansert som Historisk vandrerute av Riksantikvaren, DNT Oslo og Omegn og Foreningen Flyktingeruta. Høsten 2020 gikk kronprins Haakon deler av ruta, for å markere 75-årsjubileet for frigjøringen. Langs Flyktingeruta ligger det flere kulturminner, som hytter, koier, gårdstun og andre bygninger som ble brukt som skjulesteder og til ly og overnatting for flyktinger og kurerer.

Milorgløypa er en rødmerka skiløype gjennom sentrale deler av Østmarka. Navnet på løypa er valgt fordi traseen går gjennom områder der det var mange Milorgkoier. Traseen har ingen direkte tilknytning til en bestemt transport- eller kurerrute.

Milorgbautaen er en minnestøtte over falne milorgjegere som ble oppført i 1946 på Sarabråten. Her har det vært arrangert minnestunder hvert eneste år siden 1946.

7. Sammenfatning og konklusjon

Østmarka er rik på kulturmiljøer fra vår tidligste historie og fram til i dag. Mennesker har nytt godt av naturressursene, og i sin tur formet landskapet som resultat av ulik bruk til ulike tider. Kulturmiljøene gir landskapet større opplevelsverdi, og bør veie tungt i forvaltningen og i formidlingen av områdenes verdier til allmenheten. Rammene for denne fagrapporten tillot ikke nyregistrering eller kartlegging i felt, og rapporten inneholder derfor ikke en fullstendig oversikt over kulturminner og kulturmiljøer innenfor verneområdet. En mer grundig kartlegging vil høyne forståelsen av, og kunnskapen om Østmarkas historie. Ved videre arbeid med nasjonalpark i Østmarka bør det derfor vurderes om det skal gjennomføres et slikt arbeid. Denne sammenstillingen av tidligere registreringer gir imidlertid et inntrykk av mangfoldet av kulturminner og tidsdybden i landskapet.

Formålet med etablering av Østmarka nasjonalpark er å bevare og sikre et større naturområde med biologisk mangfold, og landskapselementer hvor allmennheten skal gis anledning til naturopplevelse gjennom utøvelse av et tradisjonelt og enkelt friluftsliv. Østmarka er et viktig område for friluftsliv og rekreasjon for nærområdene både i Oslo og Viken. Østmarka har også hatt en viktig historisk rolle i framveksten av friluftslivet i Norge, og dette bør tillegges særlig vekt. Thomas J. Heftyes oppkjøp av Sarabråten på midten av 1800-tallet og stiftelsen av Den Norske Turistforening i 1868 var på mange måter startskuddet for det friluftslivet vi kjenner i dag. Foreningens formål var «at lette og utvikle Turistlivet her i landet» og DNTs leder Thomas J. Heftye var en av de første til å sikre naturområder for opplevelsens skyld. På 1870-tallet kjøpte han opp store skogområder i Østmarka og oppfordret allmuen til turgåing og skiløping i skogen rundt boligen hans på Sarabråten. Han gjorde det samme i Nordmarka på den store eiendommen rundt Frognerseieren. Han kjøpte også store fjelleiendommer for å sikre tilgjengeligheten for allmennheten.

Vi vurderer at opprettelse av nasjonalpark i Østmarka vil bidra til å sikre kulturminnene i området, og derfor vil være positivt. Blant annet kan moderne skogsdrift medføre en betydelig risiko for skade på kulturminner og kulturmiljøer i marka. Opprettelsen av en nasjonalpark vil også være en god anledning til å formidle kulturminneverdiene til et større publikum, eksempelvis gjennom informasjonssentre, tilrettelagte løyper, skilting eller via en digital formidlingsplattform. Hensynet til kulturverdiene må imidlertid vektlegges ved eventuell tilbakeføring til natur, og det må sikres at økt bruk av marka ikke medfører slitasje og skade på kulturminnene. Ivaretagelsen av kulturminnene og kulturmiljøene i Østmarka bør derfor komme klart fram av verneformålet og forskriftene for nasjonalparken. Den klare kulturhistoriske koblingen mellom kulturminner fra den tidlige friluftslivshistorien i Østmarka og nasjonalpark som virkemiddel/vernekategori er en viktig karakter for området, og bør fremheves i formålsteksten til Østmarka nasjonalpark.

En god og gjennomarbeidet forvaltningsplan vil være viktig for å sikre kulturminner mot gjengroing og forfall, samt å sørge for at kulturlandskapet skjøttes og ikke gror igjen. Skjøtsel og vedlikehold av kulturminner skal skje etter kulturminnefaglige retningslinjer, og forvaltningsplanen for området bør utformes i tett samarbeid med kulturminnemyndighetene.

Kilder

Ahrens, S., Hansen, E., Vangstad, H. og Wammer, E. 2016: *Arkeologisk registrering av kulturminner rundt Nøklevann*. NMM/ Byantikvaren i Oslo.

Ahrens, S., Hansen, E., Vangstad, H. og Wammer, E. 2017: *Storfolk og skogsfinner ved Nøklevann i Østmarka – kattiser og båtvrak funnet ved arkeologiske registreringer i 2016*. Norsk maritimt museums årbok 2016.

Eliesen, G. 2008: *Registreringer i Østmarka*. Byantikvaren i Oslo

Fønnebø, R. 2004: *Oldtidsveger: slep og kongeveger: i Oslo og på Østlandet*. Orionforlag, 2004

Midtbø, K.M., Rogstad, L., Røsjø, B., Saugstad, E. 2021: *Kulturminner i Østmarka nasjonalpark. Innspill til fagrapport*.

Storrusten, E. 2013: *Follobanen, Anleggskonsesjon for elkraftforsyning av TBM. Arkeologisk rapport, Byantikvaren i Oslo*.

Sørgård, S.G. 2015: *Helårstrase Sølvdobla-Sandbakken*. Arkeologisk rapport, Byantikvaren i Oslo.

SEFRAK-registreringer og arkivmateriale, Byantikvaren og Viken fylkeskommune.